

Architectuur in dienst van de monarchie

Een onderzoek naar architectuur als onderdeel van de koninklijke representatie van Friedrich Wilhelm IV van Pruisen en Ludwig I van Beieren

Master Geschiedenis van Politiek & Cultuur

Universiteit Utrecht

Afdeling Geschiedenis

Jan van der Smit

Student 0456446

2010

Inhoud

Inleiding	3
Walhalla en Friedenskirche.....	3
Neostijlen in de bouwkunst.....	5
Koninklijke representatie.....	6
Werkwijze.....	7
De politieke situatie in Pruisen en Beieren 1800-1848	11
De monarchie en de publieke ruimte.....	11
De Duitse kwestie.....	13
Friedrich Wilhelm IV.....	16
Jeugd.....	16
<i>Erweckungsbewegung</i> en conservatieve politieke stromingen.....	18
Dom van Keulen.....	20
Regeringstijd.....	21
Ludwig I.....	22
Jeugd.....	22
Vorming.....	23
Literaire en historische belangstelling.....	24
Rijnbond.....	24
Regeringstijd.....	25
Architectuur	28
Friedrich Wilhelm IV en de Pruisische architectuur.....	28
Kunstzinnige gevoeligheid.....	28
Karl Friedrich Schinkel.....	30
Neogotiek en neoclassicisme.....	31
Neobyzantijnse architectuur.....	32
Overige publieke gebouwen.....	35
‘ <i>Eine umfassende Landschaftsgestaltung</i> ’.....	36
Beierse architectuur ten tijde van Ludwig I.....	37
Leo von Klenze.....	37
De Nazareners.....	40
Theoretische onderbouwing van Klenzes neoclassicisme.....	40
Ludwigstraße en Friedrich von Gärtner.....	42
Monumenten.....	45
Uitwerking	50
Getal en volume.....	50
Bestemming.....	51
Veranderende omgangsvormen.....	53
Architectonische representatie.....	55
Traditie of vernieuwing?.....	58
Conclusie	61
Literatuurlijst	63
Bronnen.....	63
Literatuur.....	63

Inleiding

Walhalla en Friedenskirche

Nabij Regensburg, op een plateau aan de oever van de Donau, torent het Walhalla boven het Beierse heuvelland uit. Het gebouw herbergt een eregalerij van Duitsers die voor de geschiedenis van betekenis zijn geweest. Koning Ludwig I van Beieren (1786-1868, r. 1825-1848) liet het tussen 1830 en 1842 door hofarchitect Leo von Klenze (1784-1864) bouwen naar voorbeeld van het Parthenon op de Acropolis te Athene. Hier moest de Duitse grootsheid op cultureel, godsdienstig, wetenschappelijk en staatkundig gebied in blijvende herinnering worden gebracht.¹

Het classicistische karakter van het Walhalla is opmerkelijk. Had Ludwig de betrekking tot Duitsland hebben willen benadrukken, dan zou een variant op de gotiek volgens kritische tijdgenoten meer voor de hand hebben gelegen.² Opmerkelijk is ook dat de Beierse koning koos voor een bouwstijl die ogenschijnlijk in het verlengde lag van de voorkeur van de door hem verachte Napoleon (1769-1821). Het Walhalla vertoont bijvoorbeeld gelijkenis met de Eglise de la Madeleine te Parijs.³ Beide zijn in sterke mate afgeleid van een klassieke *peripteros*, een rechthoekig, geheel door zuilen omsloten gebouw. De door Ludwig verkozen architect was beïnvloed door de Franse neoclassicistische school, had lange tijd in Frankrijk gestudeerd en had zelfs opdrachten uitgevoerd voor Napoleons broer, Jérôme (1784-1860), ten tijde van diens koningschap in Westfalen (1807-1813).⁴ Klenzes voorkeur voor het neoclassicisme was in het postrevolutionaire Duitsland omstreden. In de Duitse architectuurwereld was een strijd gaande tussen aanhangers van neogotische en neoclassicistische stromingen. Nationalistische, of in ieder geval patriottische tendensen speelden daarbij een rol. De Franse veroveringsoorlogen onder Napoleon hadden de Duitsers bewust gemaakt van een nieuwe culturele identiteit, voor sommigen werd nu de neoclassicistische bouwstijl beschouwd als on-Duits.⁵ Klenze zou overigens de gelijkenis met de Madeleine bestreden hebben. Hij baseerde zijn stijl, zo stelde hij, vooral op *zuiver* Griekse voorbeelden, terwijl de Madeleine meer een gerationaliseerde variant was die van Romeinse voorbeelden zou zijn afgeleid.⁶

¹ Heinz Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern, eine Politische Biographie* (München 1987) 751.

² Jörg Traeger, *Der Weg nach Walhalla, Denkmallandschaft und Bildungsreise im 19. Jahrhundert* (Regensburg 1987) 38-41.

³ Claude Mignot, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, vert. Jürgen Klein (Freiburg 1983) 25.

⁴ Klaus Haller, 'Der Architekt: Leo von Klenze', in: Wilhelm Liebhart (ed.), *König Ludwig I. von Bayern und seine Zeitgenossen* (Frankfurt am Main 2003) 152, 154.

⁵ Traeger, *Der Weg nach Walhalla*, 38-41. Vgl. Thomas Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck 1800-1866*, vert. Daniel Nolan (Dublin 1996) 267.

⁶ Adrian von Buttlar, 'Es gibt nur eine Baukunst? Leo von Klenze zwischen widerstand und Anpassung', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Romantik und Restauration, Architektur in Bayern zur*

De antieke wereld had Ludwig, als prins, tijdens zijn eerste reis naar Italië in 1804 in zijn greep gekregen. Sindsdien stond het verzamelen van antieke Romeinse en Griekse kunst als hoogste prioriteit op zijn agenda.⁷ Dat deze kunst uiteindelijk in neoclassicistische gebouwen diende te worden ondergebracht, vond hij vanzelfsprekend.⁸ Het Walhalla zou echter geen museum worden voor klassieke kunstvoorwerpen, maar een galerij voor bustes en plaquettes van Duitse helden. Toch vond Ludwig ook in dit geval een *peripteros* het meest passend en, opmerkelijk genoeg, het meest ‘nationaal’ van karakter.⁹

Walhalla bij Regensburg

Eglise de la Madeleine, Parijs.

Gelijktijdig met de totstandkoming van het Walhalla werd in het slotpark Sanssouci, te Potsdam, de Friedenskirche gebouwd. Koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen (1795-1861, r. 1840-1861) liet het in 1841 door Ludwig Persius (1803-1845) ontwerpen. Het werd in 1848 voltooid door Friedrich August Stüler (1800-1865). Het gebouw zou een ander doel dienen, maar evenals bij het Walhalla werd in de vormgeving van de Friedenskirche rijkelijk geciteerd uit de Klassieke Oudheid. In dit geval was het bouwplan gebaseerd op dat van de vroegchristelijke variant, de byzantijnse basiliek. Ook Friedrich Wilhelm toonde een grote belangstelling voor de architectuur van de antieke wereld. De symboliek die er van uitging trachtte hij zoveel mogelijk in dienst te stellen van de aard van het bouwproject. Als protestants vorst achtte hij de architectuur van het zuivere christendom uit de late Oudheid, voor een kerk, het meest passend.¹⁰

Zeit Ludwigs I, 1825-1848, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987 (München 1987)105.

⁷ Haller, ‘Der Architekt: Leo von Klenze’, 155.

⁸ Robin Middleton and David Watkin, *Neoclassical and 19th Century Architecture* (New York 1977) 271.

⁹ Adrian von Buttlar, *Leo von Klenze, Leben, Werk, Vision* (München 1999) 288.

¹⁰ Gerd-H. Zuchold, ‘Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception in der Preussischen Baukunst’, in: Otto Büsch (ed.), *Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit. Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin* 62 (Berlijn 1987) 221.

Friedenskirche, Potsdam

Neostijlen in de bouwkunst

Het Walhalla en de Friedenskirche zijn twee voorbeelden van gebouwen in een neostijl. De Verlichting had een hernieuwde belangstelling teweeg gebracht voor de antieke wereld die ook navolging vond in de bouwkunst. Niet in de laatste plaats doordat men zich door het blootleggen van de resten van Pompeii en Herculaneum een voorstelling kon maken van het dagelijks leven in de Oudheid, en zelfs inzicht kon krijgen in de gebruikte technieken in de kunst en de architectuur.¹¹ Rond het midden van de achttiende eeuw ontstond als eerste van deze neostijlen in Engeland en Frankrijk daarom het neoclassicisme. De strenge, geometrische verhoudingen van de klassieke bouwkunst werden tot een nieuwe esthetische standaard verheven. Het neoclassicisme zette zich dan ook af tegen de overdaad aan versiering in de rococo.¹² De laatste betrof een luchtige, uiterst decoratieve variant van de barok die in het begin van de achttiende eeuw in Frankrijk vooral populair was bij de stedelijke adel. Anders dan in de architectuur van het neoclassicisme werd in de rococo gezocht naar asymmetrische motieven.¹³ In het kielzog van het neoclassicisme beleefden ook andere bouwstijlen een herleving. Neogotiek is voor een deel te verklaren als een reactie op het neoclassicisme. Vooral in Engeland en Duitsland was het een stroming die zich aan het einde van de achttiende eeuw afzette tegen de dominantie van het republikeinse Frankrijk. Neoclassicisme werd daarbij geassocieerd met de rationaliteit van de Verlichting en de hieruit voortgekomen Franse Revolutie.¹⁴ Deze tegenstelling werd niet door iedere architect even streng gehanteerd, gotiek werd ook gewoon beschouwd als een interessante bouwstijl om mee te experimenteren. In Engeland was ze zelfs nooit geheel verdwenen.¹⁵

¹¹ Mignot, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, 14, 16.

¹² Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, 558, 559.

¹³ Henry A. Millon, *Baroque & Rococo Architecture* (Londen/New York 1961) 11-13.

¹⁴ Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, 563.

¹⁵ Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, 561.

Jacques Germain Soufflot (1713-1780) en Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) richtten zich op beide stijlen.¹⁶

De toepassing van neostijlen in de architectuur is dus soms politiek verklaarbaar, maar vertegenwoordigde tevens een meer speelse, vrije omgang met de vormenwereld. De neoclassicistische strengheid werd in Engeland bijvoorbeeld vaak afgezet tegen, en gesitueerd in, de woestheid van de natuur. Met nauwkeurige precisie werden daarbij parken om de gebouwen aangelegd waarin alles juist onaangelegd moest overkomen.¹⁷ Rationalisme en Romantiek liepen hier vaak nogal ondoorzichtig door elkaar. Enerzijds was er het verlangen naar perfecte harmonie en rust, anderzijds een ongedwongen romantische, historicistische nieuwsgierigheid naar het onbekende. Vanuit deze laatste houding was zelfs alles mogelijk, waardoor in de loop van de negentiende eeuw uiteindelijk een veelheid aan bouwstijlen in Europa elkaar beconcurrerden of aanvulden. Neoclassicisme, neogotiek, neobyzantijnse architectuur, maar ook hybride vormen, culminerend tot een eclectisch hoogtepunt in de tweede helft van de eeuw. Neo-Renaissance en -barok voerden in de tweede helft van de negentiende eeuw tenslotte de boventoon, waarmee de cirkel rond was.¹⁸

Koninklijke representatie

Friedrich Willem IV en Ludwig I betraden hun koningschap in een postrevolutionair Europa. Het rationalisme van de Verlichting had vraagtekens geplaatst bij zowel de vanzelfsprekende machtsaanspraak van de vorst als de waarheidsaanspraak van de kerk. Toch had de monarchie de revolutie overleefd, het Beierse koningshuis was zelfs na de revolutie ontstaan. Het koningschap kon echter niet langer op zichzelf staan, maar diende zich maatschappelijk te verhouden tot de staat, het volk en de natie.¹⁹ Beide vorsten zochten in de eerste helft van de negentiende eeuw daarom naar een nieuwe vorm om de monarchie te legitimeren. Een vorm die vanwege de noodzaak van de maatschappelijke legitimatie ervan ook in de openbaarheid gecommuniceerd diende te worden. Een manier om dit te communiceren was door middel van de in opdracht van de koning te realiseren bouwkundige objecten.

Voor deze studie doe ik een vergelijkend onderzoek naar koninklijke representatie door middel van architectuur van twee Duitse vorsten in de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze

¹⁶ David Watkin, Tilman Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal 1740-1840* (Londen 1987) 110.

¹⁷ Middleton and Watkin, *Neoclassical and 19th Century Architecture*, 9, 37, 39.

¹⁸ Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, 563.

¹⁹ Monika Wientfort, *Monarchie in der bürgerlichen Gesellschaft, Deutschland und England von 1640 bis 1848, Bürgertum, Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte 4* (Göttingen 1993) 171, 172.

representatie kan in de architectuur op meerdere manieren tot uitdrukking komen. Zo kan de hoeveelheid aan, en de omvang van, de koninklijke bouwobjecten ons iets vertellen over de rijkdom of de macht van de koning. Of de bestemming van de gebouwen religieus, economisch, wetenschappelijk, museaal of strikt monumentaal is, kan mogelijk meer duidelijk maken over de wijze van betrokkenheid ten opzichte van zijn volk. Oftewel: wat had hij hen op deze terreinen te bieden en waar werden de accenten van zijn koningschap gelegd? De nadruk bij dit onderzoek ligt echter vooral in het esthetisch-historische aspect in relatie met de hiervoor gaande sociaal-maatschappelijke, culturele en politieke aspecten van de koninklijke architectuur: welke rol speelde de vormgeving van de architectuur bij het uitdrukken van de politieke, religieuze, economische of culturele bedoelingen van de vorst? Welke ratio zat er bijvoorbeeld voor deze vorsten achter het nadrukkelijk citeren van bouwkundige voorbeelden uit de Oudheid en de Middeleeuwen? Bevinden zich achterliggende ideeën in de gekozen vormgeving? En zo ja, waar waren deze ideeën op gebaseerd? Kunnen we in beide gevallen misschien zelfs spreken van een dieper liggende ideologie? En zo ja, hoe dienen we deze ideologie te duiden? Greep deze terug naar traditionele christelijke en monarchale waarden – eventueel conform de gekozen architectuurstijl(en) - of was deze aangepast aan de moderniteit en daardoor ‘concurrerend’ voor de uit de Verlichting ontstane denkbeelden? Is er misschien een continuïteit van een bepaalde traditie te bespeuren, of was er sprake van iets nieuws?

Hoewel de betrokkenheid van beide vorsten met de bouwkunst, onafhankelijk van elkaar, uitgebreid is gedocumenteerd, en die van Friedrich Wilhelm door Frank Lothar Kroll en David E. Barclay ook in politieke en ideologische zin is geïnterpreteerd, is vooralsnog geen poging gedaan deze betrekkingen, en de eventuele politieke en ideologische implicaties daarvan, ook onderling met elkaar te vergelijken. Een dergelijk onderzoek kan mogelijk een verhelderend licht werpen op de strijd die postrevolutionaire Duitse vorsten voerden om greep te houden op de veranderde politieke, sociale en godsdienstige werkelijkheid die aan het begin van de negentiende eeuw was ontstaan. Deze werkelijkheid bewoog zich immers gemakkelijk over de diffuse Duitse landsgrenzen en zelfs daarbuiten. Het Duitsland na Napoleon verlangde wellicht naar rust en politiek, sociaal en materieel herstel. Misschien was er behoefte aan een nieuw ideaal waar het Duitse volk zich naar kon richten. De monarchie was ondertussen echter niet meer de enige entiteit die deze wens eventueel zou kunnen verwezenlijken en duurzaam bewaken. Mogelijk dat de architectuur de monarchie dienstbaar kon zijn bij een dialoog met hun volk.

Werkwijze

De periode van onderzoek betreft ongeveer de eerste helft van de negentiende eeuw en beslaat daarmee de tijd van de Napoleontische oorlogen en de *Vormärz*. Het is de tijd waarin Friedrich

Wilhelm en Ludwig opgroeiden als kroonprins en de troon bestegen. Tijdens de maartrevolutie van 1848 trad Ludwig af, en veranderde de politieke situatie voor Friedrich Wilhelm dusdanig dat van een representatieve architectuurpolitiek bijna geen sprake meer kon zijn.

De aard van de beschikbare literatuur met betrekking tot het gekozen onderwerp valt hoofdzakelijk in twee categorieën uiteen: historische en kunsthistorische werken. In de historische werken over Pruisen en Beieren, en de daarmee verbonden monarchieën, komt de architectuur slechts zijdelings aan de orde. De biografie *Ludwig I. von Bayern* van Heinz Gollwitzer en Christopher Clarks publicatie over de geschiedenis van Pruisen, *Iron Kingdom*, - bijvoorbeeld - concentreren zich bijna uitsluitend op de politieke ontwikkelingen en gebeurtenissen. De kunsthistorische werken van Ludwig Dehio, Jörg Traeger, Winfried Nerdinger en Claude Mignot leggen daarentegen de nadruk juist op de bouwkundige objecten en ideeën, en schetsen slechts fragmentarisch de context waarbinnen deze tot stand gekomen zijn. Uitzonderingen zijn Barclays *Frederick-William IV and the Prussian Monarchy* en twee publicaties van Kroll: *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik* en *Das geistige Preussen*. Waarbij nog dient te worden opgemerkt dat alleen laatstgenoemde auteur ingaat op de betekenis van specifieke details in de architectuur met betrekking tot de monarchie.

De auteurs zullen hun redenen hebben gehad om zich bij hun onderzoek tot de door hun gekozen aspecten van de geschiedenis te beperken. Het betrekken van de eventuele betekenis van architectuur in een politiek geschiedkundig werk kan leiden tot complexe uiteenzettingen die de overzichtelijkheid niet altijd ten goede doen komen. Uitgebreide politieke verhandelingen in een kunsthistorisch werk kunnen op hun beurt de aandacht afleiden van de esthetische aspecten van de (bouw)kunst, waar het bij het grootste deel van de doelgroep van deze auteurs wellicht om te doen is. Er geldt met betrekking tot kunsthistorische publicaties mogelijk ook nog een praktische reden: aangezien deze werken, gezien het visuele - en eventueel bouwtechnische - karakter van het onderwerp, doorgaans rijkelijk bedeed zijn met illustratiemateriaal zijn het vaak letterlijk publicaties van formaat.²⁰ Niet strikt noodzakelijke informatie met betrekking tot de architectuur wordt daarom waarschijnlijk vanwege de hanteerbaarheid van deze werken het liefst buiten beschouwing gelaten.

Het is ook mij gebleken dat de integratie van (de geschiedenis van) de bouwkunst in een historisch onderzoek al snel tot complexe verhandelingen kan leiden. Ter wille van de overzichtelijkheid is daarom gekozen om het onderzoeksgedeelte in twee hoofdstukken uiteen te

²⁰ Het overzichtswerk van de betrekkelijk onbekende architect Friedrich August Stüler door Eva Börsch-Supan en Dietrich Müller-Stüler beslaat 1063 pagina's.

laten vallen. In het eerste hoofdstuk zal een overzicht gereconstrueerd worden van de politieke ontwikkelingen die zich in beide koninkrijken in de eerste helft van de negentiende eeuw voltrokken. Na een algemene inleiding over de plaatsing van beide Duitse monarchieën in hun historische context volgt een paragraaf over het nationalisme, dat in de negentiende eeuw een grote rol speelde bij de politieke praxis van Duitse vorsten. Het hoofdstuk vervolgt met een biografische beschrijving van Friedrich Wilhelm en Ludwig. Daarbij zal voornamelijk worden onderzocht door welke intellectuele, politieke en religieuze stromingen en denkbeelden zij werden beïnvloed en hoe zij hieruit hun eigen ideeën ontwikkelden. Clarks overzicht van de geschiedenis van Pruisen, de biografieën van Gollwitzer en Barclay en het werk van Kroll zullen in dit eerste hoofdstuk leidend zijn. Met name Kroll gaat uitgebreid in op de invloedrijke intellectuele, culturele en politieke kringen rond Friedrich Wilhelm. Daarbij zullen onder andere de ideeën en handelingen van zijn leraren Friedrich Delbrück (1768-1830) en Johann Peter Friedrich Ancillon (1766-1837), de gebroeders Leopold (1890-1861) en Ernst Ludwig von Gerlach (1795-1877), Friedrich Carl von Savigny (1779-1861), Adam Müller (1779-1829), Christian Carl Josias Bunsen (1791-1860) en Ludwig von Haller (1768-1854) aan de orde komen. Voor wat betreft Ludwigs intellectuele en theologische vorming, richtte ik mij naast het genoemde werk van Gollwitzer voornamelijk tot een bundel essays onder editie van Wilhelm Liebhart, *König Ludwig I. von Bayern und seine Zeitgenossen*. Johannes von Müller (1752-1809), Joseph Anton Sambuga (1752-1815), Johann Michael Sailer (1752-1832) en Joseph Freiherr von Hormayr (1782-1848) zullen als invloedrijke denkers aan de orde komen.

Het tweede hoofdstuk richt zich op de architectuur die in opdracht van deze vorsten tot stand kwam. Daarbij zal een selectie van mijns inziens richtingbepalende gebouwen en architectonische ideeën worden beschouwd. Naast de ideeën van de vorsten op dit terrein zal ook ruimte worden ingenomen voor de inbreng van de in dienst van hen opererende architecten. Algemeen kritische architectuurbeschouwing is onttrokken uit Klaus Döhmers *In Welchen Style sollen wir bauen?*, Mignots *Architektur des 19. Jahrhunderts* en *Neoclassical and 19th Century Architecture* van Robin Middleton en David Watkin. Dehio publiceerde in 1961 het behulpzame werk *Friedrich Wilhelm IV. von Preussen, ein Baukünstler der Romantik*, waarin Friedrich Wilhelms voorliefde voor architectuur uitgebreid aan de orde komt. Het onderzoek naar zijn bouwkundige belangstelling wordt vooral aangevuld door de publicaties van Kroll. Ter verduidelijking van de invloed van Friedrich Wilhelms aanvankelijk invloedrijkste architect Schinkel fungeerde een werk van David Watkin en Tilman Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*. Publicaties van Nerdinger, Traeger en Adrian von Buttlar zijn gebruikt om de ideeën en bouwprojecten van Ludwigs architecten Klenze en Friedrich von Gärtner (1791-

1847) toe te lichten. Deze werken schetsen ook een beeld van de omgang van Ludwig met zijn bouwmeesters en zijn persoonlijke inzichten met betrekking tot de bouwkunst. Aanvullende ideologisch-theoretische toevoegingen zijn onttrokken uit Klenzes *Anweisung zur Architectur des christlichen Cultus* en Dirk Klose's *Klassizismus als idealistische Weltanschauung*.

In het derde hoofdstuk heb ik gepoogd, door een versmelting van de opgedane gegevens, tot een inzichtelijke interpretatie te komen van de betekenis van de architectuur binnen het politieke en ideologische gedachtegoed van de vorsten waaraan dit onderzoek is gewijd. Het is in omgekeerde zin daardoor tevens een interpretatie van de betekenis van het koningschap voor de onder hun bewind tot stand gekomen bouwkundige erfenis.

De politieke situatie in Pruisen en Beieren 1800-1848

De monarchie en de publieke ruimte

Tijdens de jeugd van Friedrich Wilhelm en Ludwig was de onrust die de Franse Revolutie in Europa had veroorzaakt nog niet over haar hoogtepunt heen. Na twee veldslagen bij Jena en Auerstedt in 1806 had Napoleon Berlijn bezet en wisten zijn legers de koninklijke familie tot de uiterste oostelijke regionen van Pruisen op te jagen. Het was enige tijd de vraag of aan het einde van de strijd Pruisen, als vorstendom, nog zou bestaan. De verheffing van Beieren tot koninkrijk was een gevolg van Napoleons overwinning op Oostenrijk en Rusland, maar in feite was ze een pion op het Franse schaakbord. Napoleon was uiteindelijk in 1815 definitief verslagen. Liberale ideeën betreffende volkssoevereiniteit hadden ondertussen ook in Duitsland hun intrede gedaan. De monarchie had haar vanzelfsprekende bestaansrecht verloren en moest worden geherdefinieerd. De Europese koningshuizen hadden daarbij de keuze om de situatie van voor de revolutie te restaureren of toe te geven aan de liberale krachten en over te gaan tot een constitutionele monarchie.²¹

De Europese vorstenhuizen werden geconfronteerd met de gevolgen van ontwikkelingen binnen een fenomeen dat door Jürgen Habermas wordt omschreven als de ‘publieke ruimte’. Een fenomeen dat tijdens de Reformatie zou zijn ontstaan. Daarbinnen ontstond - buiten de controle van de traditionele autoriteiten (de monarchie) - van circa 1750 tot 1850 (de *Sattelzeit*)²² een kritisch-rationeel debat waaruit zich een publieke opinie zou hebben ontwikkeld. Elementen opererend binnen deze publieke opinie zouden uiteindelijk aanspraak maken op het bestuur.²³ Om te kunnen overleven, moest door de Europese koningshuizen een antwoord worden gevonden op de nieuwe werkelijkheid. In de gewoonten en rituelen van de vorstenhuizen was sinds de revolutie aanvankelijk een verandering naar een meer bescheiden, toegankelijke opstelling merkbaar. Zo kon men bijvoorbeeld Keizer Frans I van Oostenrijk (1768-1835) regelmatig door Wenen zien wandelen en zelfs een vriendelijke conversatie zien voeren met zijn onderdanen. Friedrich Wilhelms vader, Friedrich Wilhelm III (1770-1840), stond bekend als een

²¹ Jaap van Osta, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw, het Britse en Duitse model* (Alphen aan de Rijn 1982) 19, 20, 24.

²² Reinhart Koselleck, ‘Einleitung’, in: Reinhart Koselleck e.a. (ed.), *Historische Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972), deel 1, XIII-XIX.

²³ Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (Neuwied am Rhein, 1962); *The structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a category of Bourgeois Society*, trans. Thomas Burger (Cambridge, 1989). Geparafraseerd uit: Simon Gunn, *History and Cultural Theory* (Harlow 2006) 87.

huiselijke, ‘burgerlijke’ echtgenoot, die er graag een privé-leven met zijn gezin op nahield.²⁴ Diens echtgenote Luise, de voormalige prinses van Mecklenburg-Strelitz (1776-1810) stal de harten van menig Berlijner door - zoals wordt aangenomen - bij haar intrede te Berlijn een kind uit het publiek op te tillen, te omarmen en te kussen.²⁵ Dergelijke toegankelijkheid was bij hun voorgangers nog ondenkbaar.²⁶ De afstandelijke houding van voorheen kon het hof zich in deze tijden kennelijk niet meer permitteren.

Sommige monarchen, waaronder Ludwigs vader, Maximilian I Joseph (1756-1825), gingen er niet lang na het Congres van Wenen toe over een grondwet uit te schrijven waarin de grenzen van de koninklijke macht werden vastgelegd. Dat deze koningshuizen tot een dergelijke constitutie bereid waren, geeft aan dat zij er van overtuigd waren dat de emancipatie van de burgerij onomkeerbaar was. Behalve een erkenning van het veranderde politieke klimaat was de grondwet echter juist ook een schriftelijke bevestiging van de koninklijke voorrechten, die voorlopig nog voor het grootste deel intact bleven. Het kan dan ook tevens beschouwd worden als een teken van herwonnen zelfverzekerdheid.²⁷ De Beierse monarch bleek zich in ieder geval nog het een en ander te kunnen permitteren. Uit de staatkas werd ook na de instelling van het parlement dagelijks 1000 gulden voor de koning opgebracht. Een bedrag dat gelijk stond aan het jaarsalaris van een hoge ambtenaar en tien maal dat van een onderwijzer op een volksschool.²⁸ Voor Beieren moet de overgang naar een constitutionele monarchie overigens geen al te grote stap zijn geweest. Als langdurig bondgenoot van Napoleon was het inmiddels met de Franse wetgeving vertrouwd.²⁹

In Pruisen was nog niet echt sprake van een dergelijke zelfverzekerde houding. Na de dood van zijn vrouw Luise raakte de koning in de ban van conservatieve raadgevers en leidde de door Karl Freiherr vom Stein (1757-1831) en Karl August von Hardenberg (1750-1822) ingezette modernisering van de staat slechts tot een gedeeltelijke, inadequate hervorming. In de praktijk bleef Pruisen in grote lijnen een centraal geleide staat naar het model van Friedrich II de Grote (1712-1786, r. 1740-1786). De ministers kregen geen werkelijke verantwoordelijkheid over hun

²⁴ Frank-Lothar Kroll, *Das geistige Preussen, zur Ideengeschichte eines Staates* (Paderborn 2001) 103. Vgl. David E. Barclay, *Frederick-William IV and the Prussian Monarchy, 1840-1861* (Oxford 1995) 3.

²⁵ Daniel Schönplflug, *Luise von Preussen, Königin der Herzen, eine Biographie* (München 2010) 80.

²⁶ Barclay, *Frederick-William, IV*, 4.

²⁷ Barclay, *Frederick-William IV*, 9.

²⁸ Winfried Nerdinger, ‘Weder Hadrian noch Augustus – Zur Kunstpolitik Ludwigs I.’, in: Winfried Nerdinger (ed.) *Romantik und Restauration, Architektur in Bayern zur Zeit Ludwigs I., 1825-1848, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987* (München 1987) 10.

²⁹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 69-78.

portefeuille, de koning behield zijn absolute soevereiniteit. Het beleid van de regering bleef hierdoor bevattelijk voor de informele macht van 's konings vertrouwelingen, de camarilla. Ondanks het aanvankelijk sobere, burgerlijke beeld dat Friedrich Wilhelm III had opgeroepen, kwam er geen constitutie en geen parlement. Inplaats daarvan kwamen er slechts provinciale landdagen met een strikt adviserende rol.³⁰ Internationaal verbond het Pruisische koningshuis zich door middel van de Heilige Alliantie met de monarchieën van Oostenrijk en Rusland die elkaar in geval van een revolutionaire dreiging zouden steunen.³¹

Ondertussen stapelden de problemen in Pruisen zich op. Nieuw verworven gebieden als gevolg van de herverdeling van land tijdens het Congres van Wenen maakten Pruisen groter en belangrijker, maar ook geografisch, politiek, etnisch en cultureel verdeelder: in het Rijnland bleken liberale sympathieën sterker dan in Brandenburg; hoewel de Polen in Posen grote autonomie werd verleend, bleek in de praktijk dat zij werden achtergesteld ten opzichte van de Duitse minderheid, wat leidde tot een blijvend Pools separatisme;³² radicale Duits-nationalistische studenten organiseerden provocerende publieke manifestaties om hun onvrede over de monarchie te demonstreren.³³ Friedrich Wilhelm III begon – onder invloed van de conservatieve facties in zijn hofkringen - te regeren als een semi-absolutistisch vorst die op krampachtige, repressieve wijze vasthield aan zijn koninklijke voorrechten.³⁴ De krampachtigheid resulteerde in de jaren 1830 tot verlamming van het regeringsapparaat. Zowel vanuit behoudende kringen als uit liberale hoek ontstond de wens tot verandering. Hierbij werd door de eerstgenoemden gestreefd naar een gedecentraliseerd bestuur volgens een standenprincipe – hoewel meer liberale varianten hierop mogelijk waren - en door de tweede naar een constitutionele monarchie. De hoop was voor beide partijen gevestigd op de kroonprins.³⁵

De Duitse kwestie

In de achttiende eeuw bestond het begrip ‘Duitsland’ nog vooral in de literatuur van de geschoolde burgerij. Het betrof het culturele nationalisme van de *Deutsche Bewegung* van Johann Gottfried von Herder (1744-1803) en Justus Möser (1720-1794). Door hen werd vooral een bewustwording van het specifiek streekgerelateerde, in harmonische relatie met de Duitse

³⁰ Christopher Clark, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Cambridge MA 2006) 402-405.

³¹ Osta, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw*, 24.

³² Clark, *Iron Kingdom*, 410-412.

³³ Clark, *Iron Kingdom*, 384.

³⁴ Clark, *Iron Kingdom*, 401-408. Vgl. Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 240.

³⁵ Clark, *Iron Kingdom*, 436.

geschiedenis en cultuur gepropageerd.³⁶ De Napoleontische periode had een sterk gevoel van vaderlandsliefde bij de Duitse bevolking teweeg gebracht. Dit patriotisme bleef ook na de oorlog deel uitmaken van een publiek debat, dat werd gestimuleerd door een opkomende perscultuur en een meer algemene geletterdheid. Hierdoor begon het onderdeel uit te maken van de publieke opinie en verbond het zich met het liberalisme.³⁷ Het door het liberalisme beïnvloedde nationalisme dat hieruit ontstond, betrof het bewustzijn dat men zich niet alleen cultureel, maar ook *politiek* verbonden voelde met een groter Duits geheel.³⁸ Hieruit konden krachten worden gegenereerd die het traditionele dynastieke gezag ter discussie zouden kunnen stellen en ondermijnen. Radicale nationalistinnen onder leiding van Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852) benadrukten dat de bevrijdingsoorlog in hun ogen er vooral een van vrijwilligers was geweest, en niet van de vorsten en hun legers.³⁹ Hoewel van het nationalisme een bepaalde dreiging uit ging, zou het vaderlandslievende enthousiasme er van misschien juist ook ingezet kunnen worden om de belangen van de afzonderlijke vorstendommen binnen Duitsland te versterken en Duitsland als geheel weerbaarder maken.⁴⁰

De reactie van Pruisen op het nationalisme was meervoudig. Direct na de nederlaag van Jena en Auerstedt werden pogingen ondernomen om Pruisen op economisch, sociaal en strategisch gebied te hervormen om onder brede lagen van de bevolking meer betrokkenheid bij de monarchie en de staat te bewerkstelligen. Stein bevrijdde de lijfeigenen van de feodale landadel en creëerde mogelijkheden voor de burgerij om land te kopen. Het betrof een hervorming ‘van bovenaf’ om een eventuele revolutie ‘van onderaf’ voor te zijn.⁴¹

Na het congres van Wenen streefde men vanuit Berlijn een federale samenwerking te bewerkstelligen tussen de Duitse staten. Hiervoor zou een centraal orgaan met bestuurlijke bevoegdheden moeten worden ingesteld waarbij Pruisen en Oostenrijk de leidende staten zouden moeten worden. Oostenrijk voelde niets voor een dergelijke centraliserende constructie en pleitte voor een losse samenwerking van onafhankelijke staten. Vooral de kleinere Duitse staten waren beducht voor Pruisische dominantie en schaarden zich achter Oostenrijk. Inplaats van een federatie werd Duitsland daarom vanaf 1815 een confederatie, de Duitse Bond. De staten behielden hun absolute onafhankelijkheid ten opzichte van elkaar.⁴² Ondanks de hervormingen

³⁶ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 158.

³⁷ Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 269.

³⁸ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 158.

³⁹ Clark, *Iron Kingdom*, 378, 379, 383, 384. Vgl. Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 68, 69.

⁴⁰ Clark, *Iron Kingdom*, 386, 387. Vgl. Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 158, 159.

⁴¹ Clark, *Iron Kingdom*, 313.

⁴² Clark, *Iron Kingdom*, 388, 389.

en het streven naar een meer groot-Duitse samenwerking, staken radicale elementen soms toch de kop op. Als reactie hierop werd vanaf 1819 – na de moord door een radicale nationalist op de koningsgezinde toneelschrijver August von Kotzebue (1761-1819) – een harde repressiepolitiek gevoerd.⁴³

Met Westfalen en het Rijnland als toevoeging aan Pruisen (sinds het congres van Wenen) bleek het ten opzichte van Oostenrijk geografisch en economisch over de beste kaarten te beschikken. Vanaf de jaren 1820 zocht het toenadering tot de andere Duitse staten om de tollens en handelsrechten op te heffen en zodoende de economische mobiliteit te stimuleren. En met succes: in 1841 woonde 90 procent van de Duitse bevolking in de lidstaten van het *Zollverein*. Pruisen haalde weliswaar geen economisch voordeel uit dit samenwerkingsverband, maar leerde wel diplomatiek opereren in breder Duits verband. Voor moderne, liberale elementen in de andere Duitse staten werd Pruisen daardoor steeds meer het toonbeeld van verlichte rationaliteit.⁴⁴

Staatsveiligheid was een ander belang dat door Pruisen werd beoogd bij haar streven naar een nauwere samenwerking met de andere staten. Onderhandelingen in 1818-19 over een nationaal Duits leger onder Pruisisch bevel stuitte echter wederom op weerstand van Oostenrijk. Door de julirevolutie van 1830 in Frankrijk en een kwestie met betrekking tot de Duits-Franse grens aan de linker Rijnsoever in 1840-41 toonden in ieder geval de zuidelijke staten (Beieren, Baden, Württemberg) zich tijdelijk bereid tot militaire samenwerking. De adviseurs aan het Pruisische hof waren echter bepaald niet eensgezind in het streven naar een federale veiligheidspolitiek onder Pruisisch bevel. De Oostenrijkse diplomatie in Berlijn wist daardoor de tegenover elkaar staande facties gemakkelijk tegen elkaar uit te spelen. De algemene intentie in Berlijn was dat het geen breuk met Oostenrijk wilde riskeren.⁴⁵ Friedrich Wilhelm IV zou niet afwijken van deze koers, heil voor Duitsland zag hij slechts in een nauwe samenwerking met Oostenrijk.⁴⁶

De motivatie om Beieren te hervormen werd vooral gevoed door een streven naar een grotere afstand ten opzichte van het dominante Oostenrijk. De toenadering tot Frankrijk is mede hieruit te verklaren. Beieren was een veel kleinere staat dan Pruisen en was altijd al gedwongen geweest te manoeuvreren tussen grote buurstaten. In 1802 verdubbelde het grondgebied van Beieren door de toevoeging – op aandringen van Napoleon - van Franken en Zwaben. Om de eenheid in

⁴³ Clark, *Iron Kingdom*, 401, 402.

⁴⁴ Clark, *Iron Kingdom*, 391-394.

⁴⁵ Clark, *Iron Kingdom*, 394-397.

⁴⁶ Clark, *Iron Kingdom*, 394-397. Vgl. Walter Bussmann, 'Probleme einer Biographie Friedrich Wilhelms IV.', in: Otto Büsch (ed.), *Friedrich Wilhelm IV. In seiner Zeit, Beiträge eines Colloquiums, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 62* (Berlijn 1987) 22.

Beieren te stimuleren werden op Franse leest geschoeide hervormingen doorgevoerd. De Frans gezinde minister van Maximilian IV Joseph, Maximilian von Montgelas (1759-1838), was de architect van deze hervormingen. De privileges van de adel en de geestelijkheid werden afgezwakt, het lijfeigenschap werd afgeschaft en protestantse en joodse burgers voor de wet gelijkgesteld ten opzichte van de katholieken. Tevens werden op Montgelas' initiatief de leerplicht en de dienstplicht ingevoerd.⁴⁷

Zowel Friedrich Wilhelm als Ludwig ontwikkelden uit het historicistische achttiende-eeuwse nationalisme en het enthousiasme van het politieke nationalisme van de negentiende eeuw een romantische, monarchistische variant. Friedrich Wilhelm kon zich niet verenigen met de rationalistische hervormingen van de Pruisische hervormers Stein en Hardenberg. Duitsland leende zich in zijn voorstelling niet voor een dergelijke bureaucratische centralisering. Hij wenste dit niet voor Pruisen en ook niet voor Duitsland, en hield vast aan een van oudsher historisch gegroeid, veelvoudig heersersbeeld.⁴⁸ Ludwig toonde zich loyaal aan Duitsland, zonder dat dit het belang van Beieren zou aantasten. Hij verstond 'Duits' niet als een louter staatkundig begrip, maar als een verzameling van historisch aan elkaar verwante stammen. Ludwig diende daarom probleemloos twee vaderlanden, het Beierse en het Duitse, en kon zich niet vinden in het opportunistische staatsrationalisme van Montgelas.⁴⁹ De kwetsbare positie van het betrekkelijk kleine Beieren ten tijde van de Franse oorlogen leidde er echter in de praktijk toe dat ook Ludwig regelmatig concessies moest doen.

Friedrich Wilhelm IV

Jeugd

Friedrich Wilhelm groeide op in een hechte familie, wat in Europese koningshuizen niet vanzelfsprekend was. Friedrich Wilhelm III hechtte er aan een strikt onderscheid te maken tussen zijn publieke functie en zijn privé-leven. Hij wilde niet alleen koning, maar tevens echtgenoot en vader zijn. Het reflecteerde daarmee de verlichte, burgerlijke waarden die betrekking hadden op het bewustzijn van familiezin: de koning als modelvader.⁵⁰ Eveneens verlicht waren nieuwe ideeën over opvoeding en onderwijs die de belangstelling van zijn vrouw Luise trokken. Voor de educatie van Friedrich Wilhelm en zijn broer Wilhelm (1797-1888, r. 1861-1888) viel de keuze daarom niet toevallig op Friedrich Delbrück (1768-1830), een leraar uit de school van Johan Bernard Basedow (1724-1790). Deze laatste had zich ingespannen om in

⁴⁷ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 69-78.

⁴⁸ Kroll, *Friedrich Wilhelm IV.*, 113.

⁴⁹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 159, 160.

⁵⁰ Barclay, *Frederick-William IV*, 4, 27. Vgl. Clark, *Iron Kingdom*, 314-316.

Duitsland de opvoedkundige ideeën van Jean Jacques Rousseau (1712-1778) bekendheid te geven, die voornamelijk terug te vinden zijn in diens publicatie *Emile*.⁵¹ Niet tucht en discipline, maar het aanspreken van de natuurlijke, speelse nieuwsgierigheid van het kind was daarbij de belangrijkste leidraad.⁵² Dat Friedrich Wilhelm vooral een dromer schijnt te zijn geweest die zich bij voorkeur met tekenen bezig hield, hinderde Delbrück niet. Het zou juist een uitstekende voorbereiding zijn op zijn analytisch denken.⁵³ Opvallend is ook dat Delbrück het een onwenselijke gewoonte vond om de jonge prinsen bij officiële hofaangelegenheden aanwezig te laten zijn. Het zou ze nerveus en standsbewust maken. Hij stuurde aan op een min of meer ongedwongen, normale jeugd.⁵⁴

In 1810 werd Delbrück vervangen door de theoloog, filosoof en historicus Friedrich Ancillon (1766-1837). Het vertrek van Delbrück werd door de kroonprins als een groot verlies ervaren. Een wellicht traumatische ervaring kwam daar nog bovenop: de dood van zijn moeder in juli 1810. Ancillon bracht de prins op het spoor van de Romantiek. De mysterieuze verhalen over ridders, kastelen en duistere wouden van Friedrich de la Motte Fouqué (1777-1843) hadden daarbij zijn bijzondere aandacht. Vooral de heldhaftige ridderroman *Der Zauberring* sprak bij de kroonprins tot de verbeelding.⁵⁵ Het vormde in 1829 nog de inspiratie voor een middeleeuws riddertoernooi in de tuin van het Neue Palais bij Potsdam ter gelegenheid van een bezoek van zijn zus, de Tsarina Alexandra Feodorovna - geboren Charlotte (1798-1860) - aan haar familie.⁵⁶ De romantische middeleeuwse voorkeur sloot goed aan bij Friedrich Wilhelms afkeer van alles wat aan Frankrijk refereerde. De oorlog tegen de legers van Napoleon betitelde hij in middeleeuwse terminologie als een kruistocht.⁵⁷ De afkeer van Napoleon door zijn moeder en Friedrich Wilhelms persoonlijke belevenissen ten tijde van Napoleons bezetting van Pruisisch grondgebied waren hier wellicht debet aan. Deze afkeer van het Franse en de voorkeur voor de mystiek van de Middeleeuwen is ook goed te verenigen met het Duitse patriottisme, of nationalisme, dat zich gedurende de oorlog in Duitsland ontwikkelde.⁵⁸ Friedrich Wilhelm werd vanaf 1813 door zijn vader meegenomen naar het slagveld en raakte daarbij gefascineerd door de

⁵¹ Schönflug, *Luiſe von Preussen*, 169.

⁵² Ellwood Patterson Cubberley, *The History of Education, educational practice and progress considered as a phase of the development and spread of western civilisation*, volume 2 (Boston 1920) 82.

⁵³ Schönflug, *Luiſe von Preussen*, 170.

⁵⁴ Schönflug, *Luiſe von Preussen*, 171.

⁵⁵ Kroll, *Friedrich Wilhelm IV.*, 46, 47.

⁵⁶ Barclay, *Frederick-William IV*, 24.

⁵⁷ Barclay, *Frederick-William IV*, 28.

⁵⁸ Barclay, *Frederick-William IV*, 28. Vgl. Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 68, 69.

schoonheid van het Duitse landschap, in het bijzonder dat van het Rijngebied.⁵⁹ Zijn latere bemoeienis met de voltooiing van de Dom van Keulen zijn hier rechtstreeks uit af te leiden. Belangrijker nog dan deze belangstelling voor de Duitse gotiek was zijn bewustwording van de door God gegeven Duitse traditie van het Heilige Roomse Rijk. Zijn Duits patriottisme is hierbij niet los te zien van een door hem geïdealiseerde, organische gemeenschap, vervuld van gemeenschappelijke christelijkheid en monarchale waarden, die onder het geweld van de revolutie bijna was bezweken.⁶⁰

Erweckungsbewegung en conservatieve politieke stromingen

Gelijktijdig met de bloei van de Romantiek ontstond een religieuze stroming die bekend stond als de *Erweckungsbewegung*. Het betrof een persoonlijke, emotionele godsbeleving die veel aanhang vond bij de generatiegenoten van de kroonprins. Het vertoonde verwantschap met het piëtisme van de achttiende eeuw en werd daarom ook wel als neopiëtisme aangeduid. De *Erweckungsbewegung* zette zich af tegen de rationele, sceptische theologie die als gevolg van de Verlichting was ontstaan, en vond zowel gehoor bij protestanten als katholieken. Vooral het aspect van zelfkritiek en de toegewijde persoonlijke boetedoening vertegenwoordigden iets nieuws.⁶¹ Friedrich Wilhelm kwam daarbij in contact met de broers Leopold en Ernst Ludwig von Gerlach.⁶² De Gerlachs maakten, evenals Ancillon, Schinkel en De la Motte Fouqué, deel uit van het *Christlich-deutsche Tischgesellschaft*. Een club die voornamelijk uit conservatieve – of beter: traditionalistische, diep gelovige oudstrijders bestond. De bijeenkomsten werden opgeluisterd met filosofische, staatkundige en theologische redevoeringen, en het declameren van patriottische gedichten en Duitse liederen. Meestal ter meerdere eer en glorie van het Pruisische koningshuis.⁶³ Veel leden van het *Tischgesellschaft* en van de opvolger hiervan, de *Maikäferi*,⁶⁴ vonden hun weg naar kringen rond het hof.⁶⁵

Het traditionalisme van de leden van dit *Tischgesellschaft* stond onder invloed van het romantisch-conservatieve werk van Adam Müller. Deze keerde zich in zijn staatkundige publicaties sterk af van het nivellerende, individualistische karakter van de ideeën van de Verlichting, het absolutistisch despotisme van Friedrich II en de vrijhandelsetonomie van Adam Smith (1723-1790). In Müllers ogen was het welzijn en de welvaart van een gemeenschap het

⁵⁹ Kroll, *Friedrich Wilhelm IV.*, 33, 34.

⁶⁰ Barclay, *Frederick-William IV*, 32.

⁶¹ Barclay, *Frederick-William IV*, 33-34.

⁶² Thomas Stamm-Kuhlmann, *Restoration Prussia, 1786-1848*, in: Philip G. Dwyer (ed.), *Modern Prussian History 1830-1947* (Harlow 2001) 55.

⁶³ Kroll, *Friedrich Wilhelm IV.*, 23.

⁶⁴ Vernoemd naar een herberg waar dit gezelschap bijeenkomsten hield.

⁶⁵ Stamm-Kuhlmann, 'Restoration Prussia', 56.

beste gediend bij een organisch geheel van gezelschappen met tegenstrijdige belangen. De landadel vormde daarbij in zijn ogen de noodzakelijke en natuurlijke opposant van de vorst. Zij hielden elkaars machten en krachten in balans. De hervormingen van Hardenberg beschouwde Müller als een poging om de natuurlijke, historische relatie tussen vorst, geestelijkheid en volk te elimineren.⁶⁶ De invloed op Friedrich Wilhelm van Müllers theoretisch conservatisme zou later nog ondersteund worden door het werk van Carl Ludwig von Haller (1768-1854). Deze Zwitserse schrijver stelde de staat voor als een *patrimonium*, georganiseerd vanuit de familiestructuur, met de soevereine vorst als patriarch. Alle autoriteit zou gebaseerd zijn op materieel bezit. Het was aan de vorst, noch aan de staat, noch aan het parlement om hier aanspraak op te kunnen maken. Wederom een verdediging van een traditionele hiërarchische gemeenschap gebaseerd op standsverhoudingen, een *altständische Gemeinschaft*.⁶⁷ Staatsonderricht en Rechtsgeschiedenis genoot de kroonprins rond deze tijd (1814-1817) van Friedrich Carl von Savigny (1779-1861), oprichter van de Historische Rechtsschule en tevens lid van het *Tischgesellschaft*. Savigny begreep de staats- en rechtsordering van een land als een historisch gegroeide, vanuit de levenskracht van het volk gewortelde dimensie die zich onmogelijk naar abstracte normen of absolute maatstaven liet construeren. Een zich geleidelijk ontvouwend, en in organische ontwikkeling gerijpt *Naturprodukt* dat vanuit eigen krachten tot wasdom komt en gedijt.⁶⁸

Het is aannemelijk dat het gedachtegoed van genoemde traditionalisten invloed zou uitoefenen op de latere staatsideologie van de Friedrich Wilhelm. Het feit dat Savigny vanaf 1842 als minister van justitie zal plaatsnemen in het kabinet van Friedrich Wilhelm duidt in ieder geval op een sterke sympathie voor diens ideeën. Vanuit deze moderne vormen van traditionalisme dient ook Friedrich Wilhelms nationalisme te worden beschouwd. Als alternatief voor een liberaal, rationalistisch nationalisme dat in deze conservatieve kringen juist als een bedreiging werd beschouwd voor de monarchie.⁶⁹

Hoewel beïnvloed door een religieus conservatisme dat zich afzette tegen de verlichte moderniteit, bood Friedrich Wilhelm in zijn omgeving ook ruimte voor andere geluiden. Tijdens salonavonden bevond zich onder de genodigden ook de natuuronderzoeker Alexander von Humboldt (1769-1859). Deze kan onmogelijk beschouwd worden als religieus of politiek conservatief. Humboldt en de kroonprins ontwikkelden een uitstekende, persoonlijke

⁶⁶ Stamm-Kuhlmann, *Restoration Prussia*, 55. Vgl. Frank-Lothar Kroll, *Friedrich Wilhelm IV. Und das Staatsdenken der Deutschen Romantiek* (Berlijn 1990) 20, 21.

⁶⁷ Barclay, *Frederick-William IV*, 36.

⁶⁸ Kroll, *Friedrich Wilhelm IV.*, 43.

⁶⁹ Clark, *Iron Kingdom*, 402.

verstandhouding. Hij genoot het privilege om gedurende zijn verblijf in Pruisen een kamer te kunnen betrekken in het kroonprinselijk paleis Charlottenhof.⁷⁰

Dom van Keulen

Friedrich Wilhelm bediende zich als eerste Pruisische vorst overtuigend van openbare toespraken. Een voorbeeld daarvan betreft een - zoals men aanneemt - spontane rede ter gelegenheid van de start van de voltooiing van de Dom van Keulen in 1842. Hij wist daarbij het tot tranen toe geroerde publiek te overtuigen van het belang van de Dom als '(...) *das Werk des Brudersinnes aller Deutschen.*' De toespraak was verder rijkelijk gelardeerd met woorden als: *Deutsch, vaterländisch* en *germanisch* in combinatie met *Einheit*.⁷¹ De nieuwe Pruisische koning begreep dat nieuwe tijden vroegen om nieuwe vormen van communicatie. Het spreken in het openbaar was een uitstekend instrument om Friedrich Wilhelms ideeën over de rol van de monarchie tegenover een groot publiek uit te dragen.⁷²

De toespraak in Keulen wekte achterdocht bij de onder de genodigden aanwezige Oostenrijkse kanselier Metternich (1773-1859). Tijdens een persoonlijk onderhoud achteraf probeerde de koning Metternich van zijn goede bedoelingen te overtuigen. Hij repte daarbij overigens met geen woord over het nationalistische karakter van zijn toespraak, maar spitste het gesprek uitsluitend toe op zijn plannen met Pruisen. Friedrich Willem wilde Pruisen van binnenuit *herschep*pen. Het was namelijk volgens hem niet mogelijk om een dergelijke politieke entiteit te kunnen omschrijven. Het had immers geen historische basis, maar was een agglomeratie van gebieden die een dergelijke basis ooit bezaten en weer hadden verloren. Nu werden deze gebieden als een eenheid kunstmatig in stand gehouden door een oligarchie van bureaucraten. *Hervorming* (verbetering) zou slechts mogelijk zijn bij iets dat al bestaat. In Pruisen zou echter iets volledig nieuws moeten worden geschapen, want wat daar bestaat *'ist eine Absurdität'*.⁷³ Metternich kwalificeerde Friedrich Wilhelms opvattingen als 'artistiek' en zijn pogingen om Pruisen te *herschep*pen, gezien de persoonlijkheid van de Pruisische koning, als gedoemd te mislukken.⁷⁴

⁷⁰ Barclay, *Frederick William IV*, 42, 43.

⁷¹ Barclay, *Frederick William IV*, 49, 50.

⁷² Barclay, *Frederick William IV*, 49. Vgl. Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 350, 351.

⁷³ Barclay, *Frederick William IV*, 49, 50.

⁷⁴ Barclay, *Frederick William IV*, 50.

Regeringstijd

Friedrich Wilhelm wordt omschreven als een ongrijpbare persoonlijkheid. Zelfs zijn meest trouwe tijdgenoten beklagden zich hierover.⁷⁵ Hij bediende zich van een dergelijk ondoorzichtig taalgebruik dat zijn uitspraken voor verschillende uitleg vatbaar waren. Vanuit liberale hoek werd bijvoorbeeld verwacht dat na zijn troonsbestijging een belangrijke politieke omwenteling op handen zou zijn.⁷⁶ Alle hooggespannen verwachtingen ten spijt kon er echter ook bij deze koning geen sprake zijn van een constitutie: *'das es keiner Macht der Erde je gelingen soll, Mich zu bewegen das natürliche (...) Verhältnis zwischen Fürst und Volk in ein conventionelles, constitutionelles zu wandeln'*.⁷⁷ Het grillige postrevolutionaire landschap van liberale en conservatieve krachten binnen Pruisen maakte het voor Friedrich Wilhelm vervolgens moeilijk om te regeren. Ministers stelden zich meer dan eens vierkant op tegen door de koning naar voren gebrachte plannen.⁷⁸ In openbare publicaties bestreden invloedrijke liberale en conservatieve politici elkaar fel, in niet mis te verstane harde bewoordingen.⁷⁹ Het geagiteerde publiek greep de openbare conflicten aan om het tanende gezag van de koning en zijn magistraten belachelijk te maken. De koning, die juist een ontspanningsbeleid had geïnitieerd met betrekking tot de censuur, werd daardoor gedwongen de hervormingen op dit vlak weer terug te draaien, wat andermaal leidde tot hoon en spot.⁸⁰ In deze sfeer van toenemende mondigheid en ontevredenheid bleek het uiteindelijk onmogelijk Friedrich Wilhelms ideaal van een *altständische Gemeinschaft* naar vroegchristelijk model te kunnen realiseren. In maart 1848 ontstak alsnog de revolutionaire vlam. Het betekende weliswaar nog niet het definitieve einde voor de Pruisische monarchie, zelfs niet voor Friedrich Wilhelms koningschap, maar wel een stap dichterbij de door hem verachte constitutie.

⁷⁵ David E. Barclay, 'König, Königtum, Hof und Preussische Gesellschaft in der Zeit Friedrich Wilhelms IV. (1840-1861)', in: Otto Büsch (ed.), *Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit, Beiträge eines Colloquiums, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin* 62 (Berlijn 1987) 6.

⁷⁶ Clark, *Iron Kingdom*, 438, 439.

⁷⁷ Kroll, *Das geistige Preussen*, 61, 62.

⁷⁸ Clark, *Iron Kingdom*, 445.

⁷⁹ Clark, *Iron Kingdom*, 441, 442.

⁸⁰ Clark, *Iron Kingdom*, 446-449.

Ludwig I

Jeugd

Ludwig I was, als telg van een zijtak van de Wittelsbachers, anders dan Friedrich Wilhelm IV, niet voorbestemd om koning te worden. Zijn vader Maximilian IV (I) Joseph was hertog van de Palts-Zweibrücken. Door de dood van diens broer Karl Theodor (1724-1799) erfde zijn vader het keurvorstendom Beieren. Na de vrede van Pressburg werd Beieren op initiatief van Napoleon in 1806 een koninkrijk.

Evenals Friedrich Wilhelm verloor Ludwig op jonge leeftijd zijn moeder, Marie Auguste Wilhelmine von Hessen-Darmstadt (1765-1795). Met zijn stiefmoeder Karoline Friederike Wilhelmine von Baden (1776-1841) had hij nimmer een warme band en ook met zijn vader onderhield hij doorgaans een afstandelijke relatie.⁸¹ Reeds op tienjarige leeftijd ontwikkelde Ludwig een anti-Franse houding, aanvankelijk waarschijnlijk vooral gevoed door een verstoorde vader-zoon verhouding.⁸² Evenals Friedrich Wilhelm werd Ludwig op jonge leeftijd geconfronteerd met invallen van de legers van Napoleon. Regelmatig moest zijn familie voor dit geweld vluchten.⁸³ Het is niet denkbeeldig dat deze ervaringen bijdroegen tot een negatief beeld van de Fransen. Door het geïmproviseerde karakter van de door de oorlog opgedrongen verhuizingen kwam de prins niet alleen met leden van zijn eigen stand in aanraking, ook soldaten, personeel en kunstenaars verkeerden dikwijls in zijn directe omgeving. Bovendien nam zijn vader de scheiding tussen adel en volk niet al te serieus, hij mengde zich graag tussen eenvoudige mensen.⁸⁴

Als leermeester voor Ludwig werd de even zozeer anti-Franse Joseph Franz Anton Kirschbaum aangesteld. De kroonprins waardeerde de stof die Kirschbaum aanbood, maar vond hem niet bepaald inspirerend. '(...) *ein eitlen, jähzornigen, streitsüchtigen und kleinlichen Pedanten*'.⁸⁵ De basis voor Ludwigs katholieke vroomheid werd gelegd door de conservatieve priester Joseph Anton Sambuga. Hoewel aangesteld als zijn godsdienstleraar, bracht deze hem ook zijn afkeer ten opzichte van allerlei verlichte (Franse) moderniteiten bij.⁸⁶ Sambuga kwam daardoor op gespannen voet te staan met Montgelas, die rond 1800 al de belangrijkste politieke adviseur van zijn vader was. Toen Ludwig in 1803 oud genoeg was om de universiteit van

⁸¹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 85.

⁸² Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 86.

⁸³ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 122.

⁸⁴ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 89, 90.

⁸⁵ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 87.

⁸⁶ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 92, 93.

Landshut te bezoeken, kreeg Montgelas gedaan dat Sambuga verder buiten de invloedssfeer van de kroonprins werd gehouden.⁸⁷

Vorming

De universiteit van Landshut was een knooppunt van intellectuele stromingen. Ideeën uit de Verlichting, het Duits Idealisme en conservatief katholicisme bestreden elkaar, maar vulden elkaar soms ook aan.⁸⁸ Het was overigens niet de bedoeling dat Ludwig een volledig geëxamineerd programma zou gaan volgen. Voor prinses was het verblijf een verkenning van het academische leven, als aanvulling op hun overige vorming.⁸⁹ Er werd hier ook wat voorzichtiger met de prins omgesprongen dan in zijn kindertijd. Kirschbaum ging mee als mentor en weerhield Ludwig van contacten met andere studenten.⁹⁰ Grote indruk maakte de jezuïtische theoloog Johann Michael Sailer op de prins. Een geest met een anti-Franse houding en sympathieën voor het piëtisme. Diens theologische inzichten zouden bepalend blijven voor Ludwigs kerkelijke richting. Sailer zag op zijn beurt in de contacten met Ludwig mogelijkheden voor de toekomst om de status van de katholieke kerk in Beieren te verbeteren.⁹¹ Het verblijf in Landshut besloeg slechts drie maanden, waarna de studie werd vervolgd in Göttingen. Aangezien hier de studenten uit de hoogste kringen vertegenwoordigd waren, werden de teugels gevierd, en slaagde de prins erin contacten te smeden die zijn leven lang stand hielden.⁹²

De *Grand Tour* hoorde ook bij een klassieke opvoeding voor Duitse prinses. Wederom onder begeleiding van Kirschbaum reisde Ludwig in 1804 en 1805 door Italië. Hier werd zijn levenslange belangstelling voor de kunsten gewekt, en startte hij het begin van zijn kunstverzameling. Hij spendeerde toen al meer geld aan de verwerving van kunstobjecten dan het kroonprinselijke budget toeliet. Kirschbaum zag alles met lede ogen aan.⁹³ Ludwig zou zich overigens – onder protest van zijn vader - in Italië van Kirschbaum ontdoen, hun onderlinge verstandhouding was onhoudbaar geworden. De reis werd vervolgd onder begeleiding van generaal Graf Reuß.⁹⁴

⁸⁷ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 94.

⁸⁸ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 96.

⁸⁹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 95.

⁹⁰ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 96.

⁹¹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 97, 98.

⁹² Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 99.

⁹³ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 101.

⁹⁴ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 102, 103.

Literaire en historische belangstelling

Literaire belangstelling ging bij Ludwig uit naar het werk van de Zwitsers historicus Johann von Müller (1752-1809) en Friedrich von Schiller (1759-1805) en dan vooral hun historische *Heldengeschichte*, waarin het streven naar Germaanse of Duitse onafhankelijkheid en de strijd tegen de onderdrukking tot uitdrukking kwam. Ludwig had Müller leren kennen op de universiteit van Göttingen.⁹⁵ De kroonprins onderhield tot Müllers dood in 1809 een persoonlijke correspondentie met hem.⁹⁶ Ook de geschiedschrijving van de nog jonge Joseph Freiherr von Hormayr (1782-1848) volgde Ludwig met grote belangstelling. Hormayr vertolkte onder andere Ludwigs weerzin tegen Montgelas' *'Un glaube, Illuminatism, und verfeinerten Sansculotism'*.⁹⁷ De Oostenrijker zou Ludwig later nog ondersteunen in de zoektocht naar geschikte Duitse helden voor de eregalerij in het later te realiseren Walhalla.⁹⁸

Rijnbond

De nederlaag van Oostenrijk en Rusland tegen Napoleon bij Austerlitz in 1805 verschaftte de Franse Keizer een gunstige onderhandelingspositie. Napoleon stelde voor om het Heilige Roomse Rijk te ontbinden en de Duitse staten onder te brengen in een nieuw op te richten Rijnbond, onder bescherming van de Franse keizer. In het verdrag van Würtzburg in 1806 verenigden bijna alle Duitse staten zich in deze bond, behalve Pruisen en Oostenrijk. Beieren werd een koninkrijk in plaats van een keurvorstendom. Het begrip 'keurvorst' was overbodig geworden door de opheffing van het Heilige Roomse Rijk, en Beieren werd te groot geacht voor een status als hertogdom. De banden met Frankrijk werden versterkt door het huwelijk van Ludwigs zus Augusta Amalia (1788-1851) met Napoleons stiefzoon Eugène de Beauharnais (1781-1824) in 1806. Hoewel het verbond met Napoleon tegen Ludwigs anti-Franse overtuiging in ging, onderkende hij het politieke voordeel van het verhoogde aanzien van Beieren. De Franse keizer wilde de Beierse kroonprins leren kennen, Ludwig verbleef daarom op uitnodiging van Napoleon zeven maanden in Parijs. Daar nam hij kennis van de schat aan kunstwerken die Napoleon had verzameld. Hoewel hij bewondering had voor Napoleons werklust en kundigheid, wist de laatste hem niet voor hem te winnen. Ludwig onderwierp zich desalniettemin aan de plicht deel te nemen aan verscheidene veldslagen. Bij weigering zou immers zijn troonopvolging in gevaar komen.⁹⁹ Hij ontwikkelde zich gedurende de militaire campagnes eerder tot een kundig

⁹⁵ Winfried Nerdinger, 'Walhalla', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864* (München 2000) 250.

⁹⁶ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 110, 111. Vgl. Traeger, *Der Weg nach Walhalla*, 43.

⁹⁷ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 112.

⁹⁸ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 112.

⁹⁹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 145.

boekhouder dan tot strijdvaardig soldaat. Zo bereikte hij bij Napoleon dat Beierse officieren dezelfde vergoeding voor hun diensten ontvingen als hun Franse collega's. Bovendien kreeg hij gedaan dat alle kosten voor het Beierse leger uit de Franse begroting werden gefinancierd.¹⁰⁰ Toen de machtsbalans rond 1813-14 omsloeg in het voordeel van de alliantie (Oostenrijk, Rusland, Pruisen), stelde Ludwig zich op als voorstander van de volledige vernietiging van het Franse keizerrijk.¹⁰¹

Regeringstijd

Ludwig stelde zich, ondanks zijn anti-Franse sentimenten, op als een voorstander van een constitutionele monarchie. Een constitutie was ook nodig om te voorkomen dat de in de Napoleontische periode aan Beieren toegevoegde territoria zich weer dreigden af te splitsen. De voormalige bestuurders van deze gebieden (ten tijde van het Heilige Roomse Rijk) wilden zich slechts verbinden aan een Beierse staat als zij invloed kregen in het bestuur. Bovendien zou een constitutie een instrument kunnen zijn om een effectief belastingstelsel op te zetten.¹⁰² De Beierse constitutie werd een typisch voorbeeld van negentiende-eeuws censuskiesrecht. De eerste kamer bestond uit leden die uitsluitend afkomstig waren van de adel en de hoge geestelijkheid. De tweede kamer bestond uit vermogende volwassen mannen van tenminste 30 jaar oud die op hun beurt ook slechts konden worden gekozen door vermogende volwassen mannen.¹⁰³

Enmaal koning, trachtte Ludwig de progressieve en conservatieve krachten binnen zijn rijk met elkaar te verenigen. De perscensuur werd opgeheven en Ludwig startte een ambitieus bezuinigingsprogramma om de staatskas op orde te brengen. De bezuinigingen gingen vooral ten koste van het leger en de salarissen van zijn ambtenaren. De besparingen die dit opbracht, de zogeheten *Erübrigungen*, werden ten gunste van Ludwigs bouwprogramma besteed. Ludwig stond ook een vanuit de staat georganiseerde reconfectioneringspolitiek voor. Dit hield een intensief bouwprogramma in voor nieuw te bouwen kerken en christelijke (vooral katholieke) scholen, en de herintroductie van kloosters.¹⁰⁴

Vanaf 1830 volgde Ludwig een meer conservatieve, autocratische koers. Straattumult in 1830 hield de koning voor een Beierse uitloper van de julirevolutie van Parijs. De universiteit werd

¹⁰⁰ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 134, 135.

¹⁰¹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 167.

¹⁰² Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 238.

¹⁰³ Wilhelm Liebhart, 'Bayern zur zeit Ludwig I.', *König Ludwig I. von Bayern und seine Zeitgenossen* (Frankfurt am Main 2003) 14.

¹⁰⁴ Liebhart, 'Bayern zur zeit Ludwig I.', 18, 19. Vgl. Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 311.

gesloten en de censuur heringevoerd. Het parlement had slechts een beperkt mandaat, maar wist soms toch invloed uit te oefenen op sommige ministers. Het machtigste wapen was het stemrecht over de staatsfinanciën. Om het parlement in het voordeel van de koning te laten beslissen, werd door de laatste niet geschuwd om oppositionele kamerleden onder druk te zetten, om te kopen of met verlof te sturen.¹⁰⁵ Tijdens het Hambacher Fest in mei 1832, een nationalistische manifestatie waar tienduizenden Duitsers op af kwamen,¹⁰⁶ vermoedde de koning wederom een volksofstand. Hij stuurde troepen naar het festival en riep de noodtoestand uit, waarna een periode van repressie aanbrak. Tot aan zijn aftreden onderhield de koning vervolgens een moeizame verhouding met het parlement. Het verheffen in de adelstand van zijn minnares Lola Montez (1821-1861) in 1848 maakte zijn positie uiteindelijk zelfs voor zijn ministers onhoudbaar.

Ludwig beschouwde Beieren als Duitslands derde macht en daardoor als een Europese macht, vergelijkbaar met Portugal, Zweden of Denemarken. Ten opzichte van Pruisische en Oostenrijkse regeringsvertegenwoordiger onderhield Ludwig een ondoorzichtige politieke koers. Hij wantrouwde hun motieven en was bevreesd voor insluiting binnen een van de politieke systemen. Als Duitse broederstaten, maar vooral om veiligheidsredenen, hield hij de twee grootmachten betrokken bij Beieren zonder hen al te dichtbij te laten komen. Zowel Pruisen als Oostenrijk onderhandelden om de economische en strategische gunsten van deze derde Duitse macht. Het gaf Ludwig betrekkelijk veel politieke bewegingsvrijheid.¹⁰⁷

Ludwigs bijzondere belangstelling voor de Grieken beperkte zich niet alleen tot hun culturele erfenis uit de Oudheid. Naast het Heilige Land was Griekenland volgens hem een thuisplaats van het christendom. De bevrijdingsoorlog tegen de Ottomanen had hij vanaf het begin, in 1821, ondersteund. Zijn filhellenisme sloot aan bij de algemene sympathie voor de Griekse zaak die in het publieke debat in Duitsland - vooral in nationalistische kringen - uitvoerig onder de aandacht kwam.¹⁰⁸ In 1830 werd Griekenland onafhankelijk verklaard en zocht het een vorst. Ludwigs betrokkenheid bij de Grieken kreeg door deze gelegenheid een politieke inhoud. In 1832 installeerde hij zijn zoon Otto (1815-1867, r. 1832-1862) als koning en ondersteunde het land met grote sommen geld en administratieve en bouwtechnische ondersteuning. De architecten Klenze, Schinkel en vooral Friedrich von Gärtner voltooiden menig bouwwerk in het nieuwe

¹⁰⁵ Liebhart, 'Bayern zur Zeit Ludwig I.', 20, 21.

¹⁰⁶ Nipperdey, *Germany from Napoleon to Bismarck*, 326, 327.

¹⁰⁷ Clark, *Iron Kingdom*, 396. Vgl. Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 281-287, 298-301, 645.

¹⁰⁸ Hans-Ulrich Wehler, 'Der Aufstieg des deutschen Nationalismus 1815-1890', in: *ibidem*, *Land ohne Unterschichten? Neue Essays zur deutschen Geschichte* (München 2010) 54.

koninkrijk. Het koningschap van Otto werd geen succes, in 1862 werd hij door de Grieken afgezet.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Liebhart, 'Bayern zur zeit Ludwig I.', 17.

Architectuur

Friedrich Wilhelm IV en de Pruisische architectuur

Kunstzinnige gevoeligheid

Als kind bleek Friedrich Wilhelm over een groot verbeeldingsvermogen te beschikken. Tekeningen van bijbelvoorstellingen en woeste landschappen werden reeds in zijn vroegste kinderjaren op fantasierijke wijze vervaardigd. De *Hofbauinspector* Karl Ludwig Krüger leerde hem de beginselen van perspectief tekenen.¹¹⁰ Spoedig dienden zich in zijn werk nauwkeurig weergegeven gebouwen als de toren van Babel, piramides en klassieke tempels met Dorische en Corinthische zuilen aan. De prins vulde zijn collectie aan met fantasievoorstellingen en schetsen van ruïneachtige gebouwen uit de nabije omgeving van slot Sanssouci of de romantische gebouwen die op het Pfaueninsel te vinden waren, zoals de belvédère van zijn grootvader Friedrich Wilhelm II (1744-1799) en een in neogotische stijl gebouwde boerderij.¹¹¹ Vanuit deze boerderij keek de prins uit op het kleine eiland Kälberwerders. In latere brieven aan zijn zus Charlotte fantaseerde de prins over een hier te bouwen burcht voor een nieuw op te richten ridderorde, Sankt Georgen im See.¹¹²

Landschaft, omgeving Memel

Fantasieburcht, Sankt Georgen im See

Misschien heeft de prins nog tekenes van Schinkel gekregen, deze zou zo nu en dan in zijn omgeving moeten hebben vertoefd. Ludwig Dehio twijfelt er echter aan of dit daadwerkelijk op deze jonge leeftijd al heeft plaatsgevonden.¹¹³ Friedrich Wilhelm werd geacht ooit zijn vader op te volgen en voor een dergelijke functie waren kunstzinnige aspiraties bijzaak. Ancillon en zijn

¹¹⁰ Delbrück, Friedrich, *Die Jugend Friedrich Wilhelm IV. von Preussen und des Kaisers und Königs Wilhelm I, Tagebuchblätter ihres Erziehers Friedrich Delbrück, 1800-1809* (Berlijn 1907) 112, 271, 310.

¹¹¹ Ludwig Dehio, *Friedrich Wilhelm IV. von Preussen, ein Baukünstler der Romantik* (München/Berlijn 1961) 11, 12, 19. Vgl. Michael Seiler, *Pfaueninsel Berlin* (Berlijn 1993) 18, Delbrück, *Die Jugend Friedrich Wilhelm IV.*, 307, 308.

¹¹² Dehio, *Friedrich Wilhelm IV.*, 19, 20.

¹¹³ Dehio, *Friedrich Wilhelm IV.*, 14.

moeder Luise maakten zich zelfs zorgen over zijn overmatige artistieke belangstelling en een structureel gebrek aan gevoel voor ordening en doelmatigheid.¹¹⁴

De ideeën over de betekenis van de bouwkunst voor zijn latere ideologische concepten rijpten tijdens de veldtochten tegen Napoleon. Friedrich Wilhelm raakte geboeid door de mystiek van de ruïnes in het Rijnland die zijn door Ancillon geïnitieerde belangstelling voor de middeleeuwen nog verder aanwakkerden. De oorlogservaringen deden hem beseffen dat een voor hem vertrouwde wereld bedreigd werd. Het versterkte zijn christelijke overtuiging en een door de Romantiek geïnspireerde visie van een organische, *altständische* leefgemeenschap: de mensen waren door Gods wil gescheiden in een hiërarchische structuur van standen die elk naar vermogen een bijdrage leverde aan het welbevinden van de gemeenschap. Dit denken in een orde van standen ging terug tot de ideeën van Thomas van Aquino (1225-1274) die zich op zijn beurt baseerde op de *Politica* van Aristoteles.¹¹⁵ Architectonische objecten dienden conform deze visie ook een dergelijke organische harmonie te reflecteren. Niet alleen als gebouw op zich, maar ook ten opzichte van elkaar en in verband met de omgeving. Ieder onderdeel speelde daarbij zijn eigen onmisbare rol binnen de totale compositie.¹¹⁶ Het diende de bouwkundige afspiegeling te zijn van de monarchie als *Gesamtkunstwerk*.¹¹⁷ Geheel in de geest van de Romantiek streefde Friedrich Wilhelm ernaar dat de bouwkundige creaties als vanzelfsprekend in hun omgeving pasten.

De oorlog inspireerde de kroonprins ook tot zijn eerste serieuze bouwplannen. Hij dacht daarbij aan een gotische kathedraal, een *Denkmal* ter herinnering aan een ‘Heilige Oorlog’.¹¹⁸ Hoe serieus deze plannen waren, blijkt uit het feit dat hij Schinkel erbij betrok om zijn eigen eerste schetsen op een meer vakmatige wijze te detailleren. Van de tekeningen die hiervan bewaard zijn gebleven is niet zeker of deze werkelijk van Friedrich Wilhelms hand zijn. Het signatuur van Schinkel zou er al te nadrukkelijk in doorschemeren.¹¹⁹

¹¹⁴ Kroll, *Friedrich Wilhelm IV.*, 34.

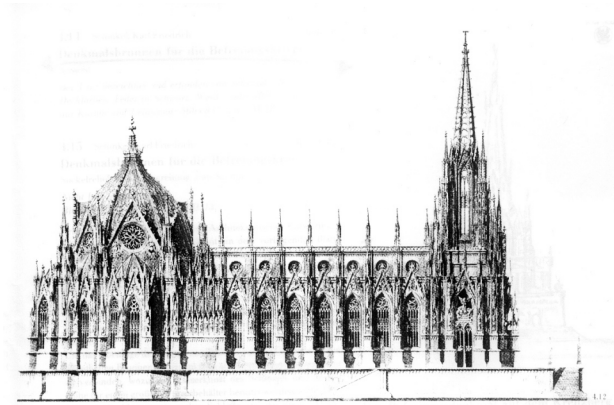
¹¹⁵ Stamm Kuhlmann, ‘Restoration Prussia’, 47.

¹¹⁶ Kroll, *Das geistige Preussen*, 106.

¹¹⁷ Barclay, *Frederick William IV*, 35.

¹¹⁸ Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 85.

¹¹⁹ Dehio, *Friedrich Wilhelm IV von Preussen*, 18.

Karl Friedrich Schinkel, ontwerp voor *Denkmaldom*

Karl Friedrich Schinkel

Schinkel geldt als belangrijkste architect van de Pruisische geschiedenis. Onder invloed van de filosoof Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) meende hij dat de bouwkunst een wezenlijke bijdrage diende te leveren tot verheffing van de Duitse volkeren. Architectuur diende daarbij als een uitdrukking van hoge idealen: de *Trivialer Zweck* diende te worden veredeld door de *höherer Zweck*.¹²⁰ De Griekse en Duitse geschiedenis waren de richtsnoeren van waaruit de architectuur benaderd moest worden. In zijn werk vinden we dan ook zowel klassieke als gotische elementen terug. Alles echter in een dergelijk persoonlijke, eigenzinnige stijl dat Schinkels oeuvre als tijdloos wordt gekwalificeerd. Schinkels ideeën sloten goed aan bij die van de intellectuele Berlijnse elite, waar hij zelf deel van uitmaakte. De onderwijshervormer en oprichter van de Berlijnse Friedrich Wilhelms Universität (thans Humboldt Universität), Wilhelm von Humboldt (1767-1835), waarmee Schinkel goed bevriend was, streefde in zijn *Bildungs*-ideaal naar eenzelfde Grieks-Germaans bewustzijn tot verheffing van het Duitse volk.¹²¹ Schinkel dient hierbij niet te worden beschouwd als een conservatieve nostalgicus. Als eerste Duitse architect had hij oog voor de vitaliteit van de technologische vooruitgang. Tijdens een reis naar Engeland in 1826 verwonderde hij zich meer over de nuchtere industriële architectuur van de fabrieken, havengebouwen, bruggen en pakhuizen dan over het werk van de Engelse neoclassicistische architecten. De nieuwe constructietechnieken van ijzer, baksteen en glas wenste hij vervolgens op een meer esthetische wijze toe te passen in zijn eigen werk.¹²²

¹²⁰ Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 113.

¹²¹ Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 85-87, 91. Vgl. Clark, *Iron Kingdom*, 331-333.

¹²² Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 110.

Neogotiek en neoclassicisme

Geen van de ontwerptekeningen voor de herdenkingskerk waar Friedrich Wilhelm en Schinkel aan werkten werd uiteindelijk werkelijkheid. In plaats van een gotische kathedraal ter herinnering aan de bevrijdingsoorlog, verrees naar ontwerp van Schinkel tussen 1818 en 1821 slechts een gietijzeren gedenkteken – in gotische stijl weliswaar – op de top van een heuvel in de huidige wijk Berlijn-Kreuzberg. Het monument symboliseerde de rol van de koning, als leider van zijn volk, die de gevallen bedankte voor hun offer aan het vaderland.¹²³

Aan het begin van de jaren 1820 temperde bij de kroonprins de belangstelling voor de gotiek om plaats te maken voor een meer neoclassicistische benadering voor zijn bouwkundige ideeën. Ook hierin werd Schinkel betrokken. Friedrich Wilhelms eerste concrete projecten op het terrein van de architectuur werden in een samenwerkingverband van Schinkel, diens leerling Persius – als uitvoerend architect - en de landschapsarchitect Peter Joseph Lenné (1789-1866) tot stand gebracht. Geestdriftig werd door dit drietal de omgeving van Potsdam in de jaren 1820 omgetoverd tot een soort Italiaans, naar de Renaissance en de antieke wereld verwijzend, Arcadië. Charlottenhof, de toekomstige kroonprinselijke residentie van Friedrich Wilhelm, en die van zijn broer Carl (1801-1883), Slot Klein Glienicke, werden daarbij verbouwd tot neoklassieke villa's. Lenné vormde de natuurlijke omgeving om tot een tuin in Engelse landschapsstijl.¹²⁴ De kroonprins leverde daarbij voor zowel de gebouwen als de tuin meerdere schetsen om tot een voor hem gewenst resultaat te komen.¹²⁵

Charlottenhof, Potsdam

De restauratie van slot Stolzenfels, van 1836 tot 1842, bij Koblenz weerspiegelde tijdelijk weer de gotische variant van Friedrich Wilhelms romantische visie. De ruïne werd door de stad Koblenz aan de kroonprins geschonken en onder leiding van Schinkel tot een middeleeuws kasteel teruggebouwd. Hier moest de (volgens Friedrich Wilhelm) Duitse gotiek beschermd, en

¹²³ Clark, *Iron Kingdom*, 383.

¹²⁴ Kroll, *Das geistige Preussen*, 103-104. Vgl. Barclay, *Friedrich William IV*, 44.

¹²⁵ Barclay, *Friedrich William IV*, 44.

waar nodig hersteld worden. Zo dicht bij de Franse grens kreeg de benadrukking van Duits middeleeuws erfgoed een politieke betekenis: het Rijnland bakende het grensgebied af van dat wat in zijn ogen authentiek *vaterländisch*, *germanisch* zou zijn.¹²⁶ Meer van deze ruïnes (Rheinstein en Sooneck) werden gerestaureerd, en ook Friedrich Wilhelms initiatief ter voltooiing van de Dom van Keulen - vanaf 1842 - valt in dezelfde categorie. Riskant politiek spel, aangezien Frankrijk het nog niet geheel eens was met de ligging van de grens en er eventueel een oorlog met de Duitse Bond voor over had om hier helderheid over te verkrijgen.¹²⁷ De restauratie van de Dom en de middeleeuwse burchten symboliseerde nog eens Friedrich Wilhelms sympathie ten opzichte van Duits-nationalistische sentimenten. Het mislukken van een politieke samenwerking tussen de Duitse staten kon in ieder geval op esthetisch-symbolische wijze worden gecompenseerd.¹²⁸

Slot Stolzenfels bij Koblenz

Neobyzantijnse architectuur

Met byzantijnse architectuur wordt een specifieke bouwstijl uit de vroegchristelijke periode bedoeld die gebaseerd was op de heidense klassieke voorbeelden. De byzantijnse kerk (de basiliek) is afgeleid van de Romeinse *basilica*, een gebouw dat door de Romeinen werd gebruikt voor publieke doeleinden en plaats bood aan een groot aantal bezoekers.¹²⁹ Het wordt gekenmerkt door een sober, bakstenen exterieur en een rijk, dikwijls met mozaïeken, versierd interieur. De basis van het gebouw wordt gevormd door een lang middenschip - gebouwd in oost-westelijke richting - geflankeerd door twee zijbeuken. Het einde van het middenschip eindigt in een halfcirkelvormige nis, de apsis. De muren rusten op zuilengangen die toegang bieden tot de zijbeuken. Het week daarin nauwelijks af van de heidense voorganger. Als christelijke toevoeging werd voor de oostelijke apsis het altaar geplaatst, meestal op een

¹²⁶ Kroll, *Das geistige Preussen*, 131-133.

¹²⁷ Kroll, *Das geistige Preussen*, 132.

¹²⁸ Kroll, *Das geistige Preussen*, 132, 133.

¹²⁹ Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth 1975) 289. Vgl. Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, 163, 196.

dwarsschip. De ingang kwam aan de westzijde. In latere tijden werd aan sommige basilieken een vrijstaande klokkentoren, de campanile, toegevoegd. Direct na de omwenteling van het Romeinse Rijk tot het christendom in 313 begon Constantijn de Grote (ca. 280-337) met grote voortvarendheid met de bouw van dergelijke basilieken.¹³⁰

Een bezoek aan Christian Carl Josias Bunsen (1791-1860), tijdens een reis naar Italië in 1828, wakkerde bij de kroonprins de belangstelling voor byzantijnse basilieken aan. Bunsen was door Friedrich Wilhelm III te Rome gestationeerd als Pruisische diplomaat voor de paus. Het was Bunsen die Friedrich Wilhelm er van wist te overtuigen dat het wezen van de Heilige Geest het zuiverst tot uitdrukking zou komen in deze byzantijnse stijl.¹³¹ Ten tijde van het byzantijnse rijk was immers nog sprake van een harmonieuze, organische hiërarchie. De geperverteerde macht van de Hoog-Middeleeuwse Rooms-katholieke kerk, de hieruit voortgekomen godsdienstoorlogen, het rationalisme van de Verlichting en ten slotte de Franse Revolutie hadden deze harmonie verstoord, zo werd beredeneerd.¹³²

Friedrich Wilhelm kon onmogelijk putten uit authentieke voorbeelden. De basilieken uit de eerste Romeins-christelijke periode waren verloren gegaan of hadden in de loop der tijd de nodige veranderingen ondergaan. De nog betrekkelijk gave byzantijnse voorbeelden in het noorden van Italië dateerden van een latere periode.¹³³ Daarom dienden het Sao Paolo fuori le mura (Sint Paulus buiten de muur), de Saint Clemente - nota bene uit de twaalfde eeuw, dus niet bepaald vroegchristelijk te noemen -¹³⁴ en de Santa Maria di Cosmedin - allen basilieken te Rome - als voorbeeld.¹³⁵

Santa Maria di Cosmedin, Rome

¹³⁰ Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*, 163, 196, 197.

¹³¹ Barclay, *Friedrich William IV*, 45.

¹³² Zuchold, 'Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception', 221.

¹³³ Karl-Heinz Klingenburg, 'Der König als Architekt', in: Peter Krüger/Julius H. Schoeps ed., *Der verkannte Monarch, Friedrich Wilhelm IV. In seiner Zeit* (Potsdam 1997) 230.

¹³⁴ Zuchold, 'Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception', 230.

¹³⁵ Klingenburg, 'Der König als Architekt', 222. Vgl. Zuchold, 'Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception', 213.

Friedrich Wilhelm lijkt vanaf het moment van zijn troonbestijging het byzantijnse bouwconcept steeds serieuzer te hebben genomen. Zo zond hij bouwkundigen uit naar Constantinopel om ook daar de authentieke byzantijnse bouwwerken te onderzoeken. In Trier werden in 1844 de restanten van het paleis van Constantijn de Grote omgedoopt tot een evangelisch-lutherse basiliek. Volgens Zuchold herkende Friedrich Wilhelm in zijn eigen koningschap wellicht parallellen met het keizerschap van Constantijn. Beiden wilden immers de ideologische grondslag van hun staatsysteem vernieuwen en stelden daarbij hun christelijke beschouwing centraal.¹³⁶

De bekendste afgeleide van deze Byzantijnse voorbeelden is de Friedenskirche te Potsdam. Behalve dat de stijl van het exterieur waarin de kerk is gebouwd een verwijzing is naar het authentieke vroege christendom, wordt dit nog eens geaccentueerd in het interieur. Het meest in het oog springend is niet toevallig een indrukwekkende mozaïek in de apsis met een voorstelling van Christus als ultieme rechter van de wereld. Een Goddelijke rechter die de wereldlijke rechter, de koning (op de mozaïekafbeelding: de Romeinse keizer) nadrukkelijk heeft verkozen om de orde binnen zijn rijk te handhaven.¹³⁷

Mozaïek Friedenskirche, Potsdam

Ambitieuzer nog was Stülers ontwerp voor een nieuw te bouwen Berliner Dom, waar vanaf 1842 aan gewerkt werd. Het grondplan zou 90 bij 60 meter moeten beslaan. Een voor die tijd forse omvang want, zo liet de kroonprins zich tijdens een vertrouwelijk gesprek ontvallen, *'Ich baue meinem Dom nicht für die Berliner Domgemeinde, sondern als Primas des Protestantismus'*.¹³⁸ Het plan voor de Berliner Dom kan daarom beschouwd worden als een

¹³⁶ Zuchold, 'Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception', 222, 223.

¹³⁷ Zuchold, 'Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception', 207, 224, 228, 229.

¹³⁸ Rudolf Stillfried, *Geschichtliche Nachrichten von Geschlechte Stillfried von Rattonitz* (Berlijn 1870) 408.

protestants antwoord op de Dom van Keulen.¹³⁹ Een zienswijze die nog eens wordt bevestigd door Friedrich Wilhelms uitspraak '(...)da ich den Kölner Dom zu vollenden hoffe, so wird man mir wohl das recht zustehen, auch für meine Kirche einen solchen Riesenbau, wenn nicht auszuführen, so doch zu entwerfen!'.¹⁴⁰ Bij een ontwerp zou het ook blijven. Stülers Berliner Dom is nooit tot uitvoering gekomen, de revolutie van 1848 noodzaakte de koning zijn aandacht naar andere zaken te verleggen.

Maquette voor Berliner Dom, Friedrich August Stüler (Berliner Dom Museum)

Overige publieke gebouwen

Tijdens Friedrich Wilhelms regeringstijd zijn naast de genoemde gebedshuizen nog zo'n 300 kerken op last van de koning gebouwd of uitgebreid.¹⁴¹ Hij kon echter maar korte tijd profiteren van de financiële voordelen die het koningschap te bieden had. Vanaf de revolutie van 1848 had de koning zijn handen vol aan het herstellen van de politieke rust waardoor er op bouwkundig terrein niet veel activiteiten meer werden ontplooid. Naast de genoemde kerkgebouwen kan als enig noemenswaardig publiek project dan ook het plan voor de bouw van het Museum(s)insel genoemd worden dat noordelijk van het Altes Museum zou moeten verrijzen. Voor het totale plan, een '*Freistätte für Kunst und Wissenschaft*',¹⁴² bestond in 1841 slechts een onuitgewerkte schets van de hand van de koning. De schets toont sterke gelijkenis met het *Forum Romanum*: een compositie van klassieke tempels in verschillende formaten.¹⁴³ Het Neues Museum was het eerste gebouw waaraan werd begonnen. Het gebouw zou gaan dienen als uitbreiding voor het Altes Museum. Friedrich Wilhelm heeft zich verder niet veel met de uitvoering bemoeid.¹⁴⁴

Naast het Neues Museum zou in ieder geval de Nationalgalerie (nu de Alte Nationalgalerie) moeten verrijzen. Hier zouden uitsluitend schilderwerken van Duitse kunstenaars komen te

¹³⁹ Klingenburg, 'Der König als Architekt', 229.

¹⁴⁰ Stillfried, *Geschichtliche Nachrichten*, 408.

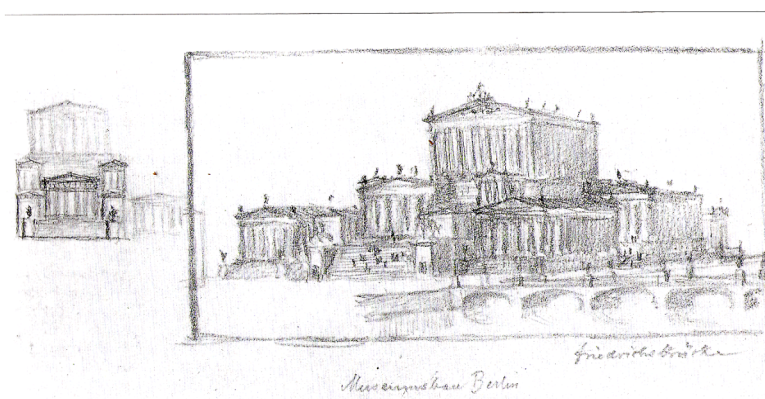
¹⁴¹ Eva Börsch-Supan, Dietrich Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler 1800-1865, herausgegeben vom Landesdenkmalamt Berlin* (München/Berlijn 1997) 110.

¹⁴² Börsch-Supan, Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler*, 64.

¹⁴³ Börsch-Supan, Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler*, 65.

¹⁴⁴ Börsch-Supan, Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler*, 64-67.

hangen. Pas ruim na de dood van Friedrich Wilhelm, in 1866, zou met de bouw worden begonnen. Ondanks dat heeft het toch grotendeels de vorm gekregen zoals Friedrich Wilhelm deze bedoeld had.¹⁴⁵

Schets voor Museumsinsel door Friedrich Wilhelm IV

'Eine umfassende Landschaftsgestaltung'

Kort na zijn troonsbestijging in 1840 ontbood Friedrich Wilhelm de landschapsarchitect Lenné. De koning maakte aan Lenné het ambitieuze plan kenbaar om van de omgeving van Potsdam, en uiteindelijk ook Berlijn, een tuin te maken. Niet slechts losstaande bouwprojecten, ook geen architectonisch ensemble, maar een verbinding van natuur en architectuur tot *'einer umfassenden Landschaftsgestaltung'* was het streven van de vorst.¹⁴⁶ De natuur was niet slechts achtergrond, maar noodzakelijk bestanddeel van het bouwkundige object. Architectuur kon haar bestaan slechts verantwoorden door haar natuurlijke inbedding in deze natuur. Het heuvelachtige, lommerrijke landschap rond Potsdam, doorsneden met fraaie waterpartijen, leende zich uitstekend voor de eerste pogingen om het kerngebied van het koninkrijk om te toveren tot een paradijselijk park. De schetsen van een hooggelegen weg, van heuvel tot heuvel verbonden door viaducten, onderbroken door triomfbogen, geflankeerd door hagen, obelisk en waterpartijen, tenslotte uitmondend bij het terras van slot Sanssouci, lagen klaar om te worden verwezenlijkt. Aan de weg moesten bouwwerken komen als een theater, een lusthof en een monument voor Friedrich II. Niet als op zichzelf staande elementen, maar in stijl historisch naar elkaar verwijzend en als onderdeel van het natuurlijke landschap.¹⁴⁷ Voor het ambitieuze plan is zelfs maar nauwelijks een begin gerealiseerd. Het geeft echter wel een sterke indicatie van Friedrich Wilhelms visie hoe zijn koninkrijk zou moeten zijn: een esthetisch, historiserend parklandschap

¹⁴⁵ Börsch-Supan, Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler*, 74-78.

¹⁴⁶ Kroll, *Das geistige Preussen*, 106.

¹⁴⁷ Kroll, *Das geistige Preussen*, 107.

waarin het heden en het verleden harmonisch en organisch in elkaar overliefen en naar elkaar zouden verwijzen.

Beierse architectuur ten tijde van Ludwig I

‘Wir müssen auch in München haben, was zu Rom Museo heißt’, sprak Ludwig in 1808.¹⁴⁸ Vorstelijke kunstcollecties dienden niet binnen de geslotenheid van het hof te worden ondergebracht, maar ter versterking van de Duitse geest aan het publiek moeten worden getoond. Kunst moest als vehikel van het Duits patriottisme dienen.¹⁴⁹ De bouw van de Glyptothek te München - een tentoonstellingsruimte voor Ludwigs persoonlijke collectie van beeldhouwwerken - was de eerste Beierse opdracht die Klenze toeviel. Het zou tevens het eerste museum op Duits grondgebied worden.

Leo von Klenze

Leo von Klenze werd in 1814, bij toeval, aan de Beierse kroonprins voorgesteld. Ludwig en Klenze deelden een gepassioneerde wederzijdse belangstelling voor de Klassieke Oudheid. Het korte onderhoud was het begin van een langdurige samenwerking. De aangename entree aan het hof van Ludwig betekende nog niet dat Klenze onvoorwaardelijk tot hofarchitect kon worden aangesteld. De opdracht tot de bouw van de Glyptothek kon worden verworven door mee te dingen in een door de Münchener kunstacademie uitgevaardigde ontwerpwedstrijd, in opdracht van de kroonprins. Ook de architecten Carl Haller von Hallerstein (1774-1817) – een studiegenoot uit Klenzes Berlijnse studententijd - , Friedrich von Gärtner en de aan de kunstacademie verbonden Carl von Fischer (1782-1820) schreven zich in. Laatstgenoemde was een gevestigde naam in München. Onder leiding van Montgelas was door hem al een groot aantal bouwwerken gerealiseerd.¹⁵⁰ Ludwig liet zich er in het openbaar niet over uit, maar vanaf het begin van de wedstrijd was Fischer kansloos. De kroonprins achtte diens werk achterhaald, niet authentiek Grieks, maar meer ‘Frans-Romeins’. Ludwig spiegelde het naoorlogse Beieren graag aan het vrijgevochten karakter van het edele Griekse volk. De architectuur diende daarop te worden afgestemd.¹⁵¹ Het lag bovendien in Ludwigs bedoeling zich van de machtige kring rond Montgelas te ontdoen. De voorkeur lag daarom voor de kroonprins bij de nieuwkomer Klenze. Door zich als zijn persoonlijke mecenas op te stellen zou Klenze in een afhankelijke positie terecht komen, waar Ludwig hem naar eigen voorkeur kon kneden.¹⁵²

¹⁴⁸ Buttlar, *Leo von Klenze*, 110.

¹⁴⁹ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 750, 751.

¹⁵⁰ Nerdinger, ‘Das Hellenische’, 15.

¹⁵¹ Buttlar, ‘Es gibt nur eine Baukunst?’ 108-109.

¹⁵² Nerdinger, ‘Das Hellenische’, 15, 16.

Ludwig deed de suggestie een ontwerp in *'reinsten antiken Styl'*¹⁵³ te ontwerpen, waarmee een authentiek *Griekse* bouwstijl werd bedoeld. Verder liet hij de architecten vrij in de interpretatie van dit idee.¹⁵⁴ Tegen de regels van de wedstrijd in, kreeg Klenze inzage in de ontwerpschetsen van Fischer. Op aandringen van de kroonprins nam Klenze vervolgens de ideeën die de kroonprins bevielen uit deze tekeningen over. *'(...), das muß den Fischer recht ärgeren, wenn er Sie vor seinen Augen täglich die Glyptothek bauen sieht!'*, vertrouwde Ludwig Klenze toe (Fischer woonde aan de Königsplatz waar de Glyptothek gebouwd zou moeten worden).¹⁵⁵ Klenzes bijdrage werd als winnende inzending verkozen, hoewel de prins aandrang op een aantal wijzigingen. Deze wijzigingen waren Klenze bepaald niet welgevallig. Getouwtrek om zes Ionische (zoals Klenze wenste) dan wel acht Dorische zuilen (zoals Ludwig eiste) voor het *porticum* van het gebouw stelde de uitvoering maar liefst twee jaar uit! De keuze van acht Dorische zuilen zou Ludwig volgens Klenze rechtstreeks hebben afgeleid van het Propyläen, een poortgebouw op de Acropolis. Uitvoering van dit idee zou volgens Klenze smakeloze imitatie betekenen. *'Die Gesetze der Architektur bestimmten sich nicht aus der Nachahmung einen schon vorhandenen Form'*,¹⁵⁶ zo drukt Klenze zich in zijn *Memorabilien* (dagboeken, brieven en memoires) over deze kwestie uit. Bovendien zou een rij van acht zuilen niet passen binnen de proporties van het gebouw. Tijdens zijn studie aan de *Ecole Polytechnique* te Parijs had Klenze intensief gestudeerd op de proportionele harmonie in de klassieke bouwkunst, onder leiding van de als geniaal bekend staande architect Jean Nicolas Louis Durand (1760-1834).¹⁵⁷ Door bemiddeling van de koninklijke kunstverzamelaar, beeldhouwer en historicus Johann Martin von Wagner (1777-1858) kwamen opdrachtgever en architect uiteindelijk tot een moeizaam compromis: acht Ionische zuilen.¹⁵⁸

¹⁵³ Nerdinger, 'Das Hellenische', 16.

¹⁵⁴ Buttlar, *Leo von Klenze*, 111.

¹⁵⁵ Haller, 'Der Architekt: Leo von Klenze', 158.

¹⁵⁶ Buttlar, *Leo von Klenze*, 106.

¹⁵⁷ Nerdinger, 'Das Hellenische', 11.

¹⁵⁸ Buttlar, *Leo von Klenze*, 118.

Glyptothek, München

Het voorval tekent de karakters van Ludwig en Klenze. Nog vele malen zullen zij gedurende hun samenwerking conflicteren. Aanvankelijk vormde dit geen probleem: *'(...) sind gleich meine Ansichten nicht immer mit den Ihren übereinstimmend, diese macht aber nichts, im Gegenteil, so ist es besser.'*¹⁵⁹ schreef Ludwig in 1824. Waarop Klenze antwoordde: *'Wenn zwischen einem Fürsten und einem Künstler immer und in allem gleiche Meinung obwaltet, so ist der Fürst ein Tyrann, oder der Künstler ein Sklave.'*¹⁶⁰ Beide heren konden het dus op respectvolle wijze met elkaar oneens zijn. In de loop der jaren wekte het grillige karakter van Ludwig echter steeds meer ergernis bij de architect. De eerste presteerde het regelmatig om midden in een bouwproces plotseling de nodige wijzigingen te eisen. Dergelijke ideeën kwamen op als een impuls en waren doorgaans niet evenredig aan de smaak van Klenze. De heren mochten dan een gemeenschappelijke liefde delen voor het authentiek Griekse, voor Klenze betekende dat nog geen platte imitatie. Hij wenste in plaats daarvan het antiek Helleense te beschouwen als een revitaliserende impuls voor de Duitse bouwkunst in het algemeen en de Beierse in het bijzonder. Afwijkende interpretaties van de Griekse voorbeelden – bijvoorbeeld rondbouw met een koepel in plaats van de uiteindelijke rechthoekige *peripteros* voor het Walhalla - werden echter door de koning niet gewaardeerd.¹⁶¹ In zijn dagboeken laat Klenze zich regelmatig laatdunkend uit over Ludwigs slechte smaak. Slechts uiterlijkheden en machtssymboliek waren de eigenschappen die Ludwig in een bouwwerk konden bekoren.¹⁶² De architect worstelde daarbij voortdurend met zijn integriteit als kunstenaar: *'Und so hat der König Ludwig das Beste, was in mir war (...) stets unterdrückt und in eine falsche Bahn gezwungen.'*¹⁶³ Hij wist maar al te goed dat zijn creaties

¹⁵⁹ Buttlar, *Leo von Klenze*, 106.

¹⁶⁰ Buttlar, *Leo von Klenze*, 106.

¹⁶¹ Buttlar, 'Es gibt nur eine Baukunst?' 109, 110.

¹⁶² Buttlar, *Leo von Klenze*, 105.

¹⁶³ Buttlar, 'Es gibt nur eine Baukunst?' 106.

slechts gerealiseerd konden worden door financiering van zijn begunstenaar.¹⁶⁴ Ludwig ergerde zich op zijn beurt aan Klenzes arrogante hoogmoed. ‘(...) *dem größte Künstler wie dem größte manne ziemt Bescheidenheit*’, schreef hij geïrriteerd aan Klenze in 1839.¹⁶⁵ De onderlinge verhoudingen waren inmiddels tot een dieptepunt gezonken.

De Nazareners

Tijdens een reis naar Italië in de winter van 1817-18 raakte Ludwig in de ban van de Nazareners, een groep romantisch-katholieke kunstenaars die hun kunst in dienst wilden stellen van het geloof en het openbare leven. Een openbaar leven dat in hun ogen verstoord was door de revolutionaire periode en verlangde naar rust en orde. Hun belangrijkste voorbeelden waren Albrecht Dürer (1471-1528) en Rafaël (1483-1520). Niet de ideale schoonheid, maar de innerlijke waarheid - een religieuze waarheid - zou het hoogste doel in de kunst moeten zijn. Alle kunst heeft een locale, nationale en historische oorzaak, zo meenden zij. Imitatie van de Antieken veronderstelden zij daarom als een dwaling. De kunst van de Nazareners zou een bijdrage moeten leveren aan het herstel van een balans tussen het nationale, het religieuze en de tijdgeest.¹⁶⁶ Ludwig herkende bij hen een *neudeutsch-patriotische Kunst*, die hij graag ook in Beieren verwerkelijk wilde zien. Peter Cornelius (1784-1864), kopstuk uit deze kunstbeweging, werd direct naar München uitgenodigd om het interieur van Klenzes Glyptothek met fresco's in de Nazareense stijl te verfraaien. Cornelius zou voor lange tijd in München verblijven en uiteindelijk zelfs belangrijke posities bekleden aan de kunstacademie.¹⁶⁷ Klenze had een uitgesproken hekel aan diens vorm van middeleeuws-christelijke Romantiek die hij meer met *alt-* dan met *neudeutsch* associeerde. Even zo zeer verachtte Cornelius Klenzes architectonische ontwerpen, die hij kwalificeerde als ‘onchristelijk’ ofwel ‘Frans’.¹⁶⁸

Theoretische onderbouwing van Klenzes neoclassicisme

Om legitimatie voor de Grieks-Klassieke koers ter vernieuwing van de Duitse bouwkunst kracht bij te zetten, ging Klenze er in 1821 toe over zijn voorkeuren theoretisch te onderbouwen. In een wetenschappelijk werk, *Versuch einer Wiederherstellung des Toskanischen Tempels nach seinen historischen und technischen Analogien*, probeerde hij de gemeenschappelijke Thracische wortels van Toscaanse tempels en Beierse boerenhofstedes aan te tonen. Als belangrijkste

¹⁶⁴ Buttlar, ‘Es gibt nur eine Baukunst?’ 106.

¹⁶⁵ Buttlar, *Leo von Klenze*, 102.

¹⁶⁶ Frank Büttner, ‘Gärtner und die Nazarener’, in: Winfried Nerdinger (ed.), *Friedrich von Gärtner, eine Architektenleben 1791-1847, mit den Briefen an Johann Martin von Wagner* (München 1992) 123, 124.

¹⁶⁷ Nerdinger, ‘Das Hellenische’, 22.

¹⁶⁸ Nerdinger, ‘Das Hellenische’, 22.

overeenkomsten onderscheidde hij het vlakke, over de muren uitstekende zadeldak, een vrijwel nagelloze constructie en oud-Grieks aandoende raamkozijnen met buitensporige bekroning. Dit type bebouwing herinnerde volgens Klenze ‘*gleich beim ersten Anblicke an einen griechischen Tempel von niedrigen Verhältnisse*’.¹⁶⁹ Het betrof een germanisering van de Antieke wereld die al terug te vinden is bij Hans Blum in 1550. Klenze schakelde daarbij zijn theorieën aan wetenschappelijk onderzoek dat destijds gaande was betreffende de gemeenschappelijke Indo-Germaanse oorsprong van zowel het Germaanse als het Griekse volk. Hij stelde dat er een rechtstreekse lijn zou lopen van de Griekse, (of Thracische) cultuur – van Kaukasische origine – over de bergruggen van midden-Europa naar het christendom van de occidentale wereld. Het Beierse volk zou een afsplitsing zijn van de eveneens uit Thracië afkomstige, in Italië neergestreken Etrusken. Een gedachte die hij later verbeeldde in een geschilderde studie van het Walhalla: ‘*Im Zeigen der aufgehende Sonne steht im Osten die Parthenonkopie, als pendant zur Klassik erhebt sich im Westen die christliche Kirche und dazwischen liegt als genetisches Verbindungsglied ein oberbayerisch “rhätischer” [Etruskische] Bauernhof*’.¹⁷⁰

Fantastischer nog was Klenzes stelling dat de Griekse cultuur als eerste in staat bleek de mens als maatstaf te nemen voor de materialisering van het woord (*logos*), alsmede het menselijk lichaam als model voor een organische, antropomorfe architectuur. Zeus werd daarbij gelijkgesteld met Christus als de mens geworden God, de Griekse tempel als een op menselijke proporties gebaseerd ideaalbeeld voor de architectuur. Vanuit deze theorie verdedigde hij dat juist de klassieke Griekse tempel, en niet de gotische kathedraal, het meest in aanmerking kwam om als uitgangspunt te dienen voor de bouw van een gebedshuis. Gotiek werd, gezien de instabiele spitsbogen en de overmatige decoratiezucht, door Klenze beschouwd als een onvolmaakte stijlform.¹⁷¹ Wat betreft zijn voorkeur voor Griekse bouwkunst sloot Klenze met

¹⁶⁹ Buttlar, *Leo von Klenze*, 290.

¹⁷⁰ Nerdinger, ‘Das Hellenische’, 23.

¹⁷¹ Dirk Klose, ‘Theorie als Apologie und Ideologie, Leo von Klenze als Kunstphilosoph und Theoretiker’, in: Winfried Nerdinger (ed.), *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864*, (München 2000) 118-123.

deze bevindingen aan bij Bunsen die hij tijdens een reis met Ludwig door Italië in 1817-1818 in Rome had ontmoet.¹⁷²

In *Anweisung zur Architectur des Christlichen Cultus* gaat Klenze nog wat dieper in op zijn overtuiging. Hij verklaart hierin een opvallende gelijkenis te herkennen tussen de antieke heidense godsdienst en het christendom. Hieruit zou volgen dat *'beyder liturgische Bedürfnisse auf ein und desselben architektonische Wege befriedigt werden konnten.'*¹⁷³ Zuiver 'Grieks' moest het daarom zijn. Of anders de afgeleiden en herontdekkingen van deze Griekse zuiverheid, zoals die terug te vinden zouden zijn in het vroege christendom, de Renaissance of het achttiende-eeuwse neoclassicisme.

Ludwig bewonderde de wijze waarop Klenze de Griekse bouwkunst had verdedigd.¹⁷⁴ Het is echter de vraag of hij zich er ook echt iets van aantrok, in 1830 verleende Ludwig aan Joseph Daniel Ohlmüller (1791-1839) een opdracht om in de Münchener voorstad Au een neogotische kerk, de Maria Hilf-Kirche, te bouwen. Klenze kreeg zelfs de ontwerpschetsen ervan ter beoordeling aangeboden. De architect respecteerde de keuze van de koning, maar kon als vakman over de gotische vorm ervan niets zeggen, aangezien deze *'keine Regel und auch keinen Styl habe'*.¹⁷⁵

Maria Hilf-kirche, Au

Ludwigstraße en Friedrich von Gärtner

Een van Ludwigs meest ambitieuze bouwprojecten betrof de stadsuitbreiding van München. Ludwig *'(...) wolle aus München eine Stadt machen, dass keiner sagen könne, er habe*

¹⁷² Adrian von Buttlar, 'Einführung', 6.

¹⁷³ Leo von Klenze, *Anweisung zur Architectur des Christlichen Cultus, Faksimile-Neudruck der Ausgabe München 1822-1824, mit einer Einführung von Adrian von Buttlar* (Nördlingen 1990) 3.

¹⁷⁴ Buttlar, *Leo von Klenze*, 292, 302.

¹⁷⁵ Wilfried Nerdinger, 'Sakralbau und Kirchenpolitik', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Romantik und Restauration, Architektur in Bayern zur Zeit Ludwigs I, 1825-1848*, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987 (München 1987) 272.

*Teutschland gesehen, der nicht München kenne.*¹⁷⁶ Als Berlijn het politieke centrum zou vertegenwoordigen, dan zou München de kunststad van Duitsland moeten zijn.¹⁷⁷ Een lange straat moest het centrum van de Beierse hoofdstad verplaatsen van de oude Marienplatz naar de koninklijke residentie ten noorden van de stad. Het paleis zou daarmee tevens het centrum van geheel Beieren worden. De kosten voor de aan deze Ludwigstraße te verrijzen bouwprojecten werden bijna volledig verhaald op de gemeentelijke schatkist. Tegenwerkende magistraten konden op ontslag rekenen. Aan de verarming van de stedelijke bevolking had de koning geen boodschap.¹⁷⁸

De voorkeur voor de vormgeving van de architectuur aan de Ludwigstraße werd door Klenze verlegd naar een meer naar de Renaissance verwijzende bouwstijl. De architect dacht daarbij aan een gesloten, door strakke façades gedomineerd, Florentijns straatbeeld. Dit zou in zijn ogen gepast zijn voor de oorspronkelijke bestemming van de straat: particuliere bewoning voor gefortuneerde stedelingen.¹⁷⁹ In 1828 diende zich voor Klenze echter een belangrijkere concurrent aan die uiteindelijk een flinke stempel zou drukken op het karakter van de Ludwigstraße, Friedrich von Gärtner. Concurrentie leek Ludwig een goed idee om de kwaliteit van de Beierse architectuur op niveau te houden: *Monopol taugt nichts.*¹⁸⁰

Gärtner kreeg de opdracht de Staatsbibliothek te bouwen. Hij was geen onbekende aan het hof. Zijn vader Johann Andreas Gärtner (1744-1825) was lange tijd *Hofbauintendant* geweest. Deze functie was kennelijk voor Ludwig onvoldoende aanleiding om diens zoon Friedrich gemakkelijk toegang te verschaffen tot het architectonische domein van Beieren. Wel werd Gärtner in 1820 benoemd tot professor in de architectuur aan de kunstacademie van München. Hoewel deze positie hem goed beviel, vond hij het bijzonder pijnlijk dat bijna alle belangrijke publieke werken aan Klenze werden uitbesteed en dat deze laatste in staat bleek Gärtner voor lange tijd weg te houden van een opdracht.¹⁸¹ Klenze had door zijn monopoliepositie weinig vrienden onder zijn beroepsgenoten. Gärtner koesterde zelfs een monomane haat tegen zijn rivaal.¹⁸²

¹⁷⁶ Nerdinger, 'Katalog I', in: Winfried Nerdinger (ed.) *Romantik und Restauration, Architektur in Bayern zur Zeit Ludwigs I, 1825-1848*, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987, (München 1987) 122.

¹⁷⁷ Nerdinger, 'Katalog I', 122.

¹⁷⁸ Nerdinger, 'Katalog I', 121.

¹⁷⁹ Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 148.

¹⁸⁰ Gollwitzer, *Ludwig I. von Bayern*, 754.

¹⁸¹ Klaus Haller, 'Der andere Architekt: Friedrich von Gärtner', in: Wilhelm Liebhart (ed.), *König Ludwig von Bayern und seine Zeitgenossen*, (Frankfurt am Main 2003) 187.

¹⁸² Klaus Haller, 'Der andere Architekt', 183. Vgl. Hans Lehmbuch, 'Gärtner, liebster bester Gärtner, eine Karriere im dienst des Königs', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Friedrich von*

Gärtner was min of meer op dezelfde leest geschoeid als Klenze. Ook hij had te Parijs een opleiding genoten onder leiding van Durand. Zijn Beierse bouwwerken verschillen echter sterk van Klenzes werk. Verdwenen zijn de voor het neoclassicisme typerende zuilen. Nadrukkelijk komt een ritmisch patroon van rondboogvensters, op een verder sobere, maar robuuste, gemetselde gevel naar voren. In zijn correspondentie met Wagner - een goede vriend van zijn vader - legt hij uit wat hij met zijn bouwwerken beoogde. Gärtner streefde naar een bouwstijl die op eerlijke wijze een christelijke oorsprong tot uitdrukking zou brengen. De meest zuivere inspiratie hiervoor lag volgens hem in de periode tussen de Klassieke Oudheid en de gotiek. Gärtner doelde daarbij op de byzantijnse en middeleeuws-romaanse bouwstijlen.¹⁸³ Tenslotte was rond deze tijd het christendom ontstaan en nog in zijn meest zuivere vorm aanwezig. Gärtner ontwikkelde dus dezelfde theoretische onderbouwing voor een vroegchristelijke bouwstijl als waar Klenze, Bunsen en Friedrich Wilhelm IV op uitgekomen waren. Een stijl waar volgens Gärtner ook Schinkel al lange tijd naar op zoek was.¹⁸⁴ Gärtner voegde echter wel degelijk vernieuwende elementen toe aan zijn bouwwerken. De sobere, doelmatig ogende creaties weerspiegelen de voorzichtige opkomst van het industriële tijdperk. Gärtners architectuur – die onder de zogeheten ‘rondbogenstijl’ viel en in Duitsland vele varianten kende (zoals ook de neobyzantijnse variant, waar Friedrich Wilhelm en zijn architecten Persius en Stüler zich van bedienden) - kan daarom niet zonder meer als een kopie van de middeleeuws-romaanse tegenhanger worden afgedaan.¹⁸⁵

Staatsbibliothek en Ludwigskirche, München

Gärtner, ein Architektenleben 1791-1847, mit den Briefen an Johann Martin von Wagner (München 1992) 87.

¹⁸³ Klaus Döhmer, *In Welchen Style sollen wir bauen? Architekturtheorie zwischen Klassizismus und Jugendstil* (München 1976) 20-22.

¹⁸⁴ Winfried Nerdinger, ‘Friedrich von Gärtner – ansichten eine Architektenlebens’, in: Winfried Nerdinger (ed.), *Friedrich von Gärtner, eine Architektenleben 1791-1847, mit den Briefen an Johann Martin von Wagner*, (München 1992) 14, 15, 308, 309.

¹⁸⁵ Nerdinger, ‘Friedrich von Gärtner’, 18.

De theoretische onderbouwing voor Klenzes Griekse voorkeur bij de bouw van kerken, zoals hij in zijn *Versuch* en de *Anweisung* naar voren had gebracht, was tevens praktisch gemotiveerd. Ludwig streefde naar een centraal geregelde, restauratieve kerkpolitiek en het viel te verwachten dat vanaf zijn troonsbestijging hier vele bouwopdrachten uit zouden voortkomen.¹⁸⁶ Een prestigieus bouwobject was de Ludwigskirche die vanaf 1829 aan de Ludwigstraße zou moeten verrijzen. Hoewel Klenze als eerste werd opgedragen bouwplannen te maken voor de nieuwe te bouwen kerk, werd hij hier uiteindelijk gepasseerd door Gärtner. Kennelijk was diens rondbogenstijl goed aangeslagen bij de koning want ook de Ludwigskirche werd in een dergelijke uitvoering gerealiseerd. Gärtner schikte zich gemakkelijker naar de wensen van Ludwig en dat leek de laatste te bevallen. Klenze had echter de grootste minachting voor Gärtners werk en beschouwde het als uitsluitend opportunistische aanpassing aan de '(...) momentanen architektonischen Geschmack' van de koning; '(...) trockenen akademischen, gleichsam mit der Maschine gemachten monotonen Gebäuden.'¹⁸⁷ Ludwig was een andere mening toegedaan. Naast de Staatsbibliothek en de Ludwigskirche verschenen naar Gärtners ontwerpen nog de Feldherrnhalle en de Siegestor (twee gebouwen met een militair karakter), het Blindeninstitut, de Salinenverwaltung (administratiekantoor voor de zoutwinning), het Georgianum (een seminarium), de Universität en het Max-Joseph-Stift (een gymnasium).

De verscheidenheid aan gebouwen die de Ludwigstraße werd toebedeeld, alsmede de schaal waarop dit werd toegepast, getuigen van Ludwigs prestigieuze wijze om zijn maatschappelijke betrokkenheid ten opzichte van Beieren te tonen. Al moest het geld vooral opgebracht worden door de Münchener bevolking.

Monumenten

Door de bouw van musea gaf Ludwig al aan een bijzondere belangstelling te koesteren voor (de representatie van) de historie. Deze belangstelling werd nog eens bevestigd door de creatie van een vijftal bouwwerken met een strikt monumentale functie: het Walhalla, een eregalerij voor uitzonderlijk verdienstelijke Duitsers; de Siegestor, een poort ter ere van de overwinningen van het Beierse leger tijdens de bevrijdingsoorlog; het Propyläen, een monument ter nagedachtenis aan de Griekse vrijheidstrijd; de Bayerische Ruhmeshalle, een eregalerij voor verdienstelijke Beierse geesten en de Befreiungshalle, een Duits monument ter herinnering aan de bevrijdingsoorlog. De gebouwen benadrukten tevens zijn bewustzijn van het specifiek Beierse in historische samenhang met een groter Duitsland.

¹⁸⁶ Nerdinger, 'Das Hellenische', 25.

¹⁸⁷ Lehmbruch, Hans, 'Gärtner, liebster bester Gärtner', 112, 113.

De plannen voor de bouw van het Walhalla stamden reeds uit 1807, toen hij als officier van Napoleon gelegerd was in Berlijn. De Franse bezetting van Pruisen maakte ook bij de Beierse kroonprins een Duits patriotisme wakker.¹⁸⁸ Ludwigs oorspronkelijke plan was om de eregalerij het ‘Pantheon van Duitsland’ te betitelen, geïnspireerd door het Romeinse Pantheon dat hij tijdens zijn eerste reis naar Italië in 1805 had gezien. Het idee voor de Germaanse naam heeft het te danken aan Johannes von Müller. Deze naam van de mythologische verblijfplaats voor de Germaanse gevallen helden drukte wellicht veel meer de Duits-nationalistische bedoelingen van het te bouwen monument uit. In 1814 werd een ontwerpwedstrijd aangekondigd waar maar liefst 51 architecten op inschreven, waaronder Klenze, Andreas Gärtner en Schinkel.¹⁸⁹ Evenals bij de wedstrijd voor de Glyptothek, die tegelijkertijd met deze wedstrijd werd uitgevaardigd, stelde de kroonprins als voorwaarde dat het gebouw in *reinsten antiken Styl* zou moeten worden gebouwd. Het was in zijn ogen immers beter een waardige imitatie te bouwen dan een minder fraai origineel ontwerp.¹⁹⁰ De keuze voor een Griekse bouwstijl was vanaf het begin controversieel. Waarom moest een gebouw met een uitgesproken Duitse culturele bestemming de vorm krijgen van een Griekse tempel? Vroeg Cornelius zich af.¹⁹¹ Dat wierp tevens de vraag op of er wel zoiets bestond als een Duitse bouwkunst. Wagner, die ook bij de bouw betrokken was, erkende dat gotiek, hoewel niet van Duitse oorsprong, in ieder geval het meest verwant was aan het Duitse volk. Maar, zo stelde hij, de aard van de gotische bouw leent zich eenvoudig niet voor een expositie van beeldhouwwerken, die nu eenmaal een meer neutrale lichtval verlangt.¹⁹² Een nogal praktische verklaring.

Ook Klenze twijfelde eraan of een *peripteros* nu wel zo’n geschikte vorm was. Hij worstelde nogal eens met een bepaalde ideaalvoorstelling dat het uitwendige van een gebouw verbonden moest zijn met de inhoud.¹⁹³ Dat was in dit geval moeilijk te verdedigen. Bovendien vreesde hij voor schaamteloze imitatie in het geval hij zonder meer op de wensen van de koning zou ingaan. Hij verving zijn aanvankelijk in 1814 ingezonden *peripteros*-ontwerp daarom in 1819 voor een cilindrische constructie met een koepel: ‘*Nur ein Rundgebäude könne im Äusseren die idee eines Centrums (de Duitse verdiensten)*’ verbeelden.¹⁹⁴ De koning bleef ondanks de tegenargumenten

¹⁸⁸ Nerdinger, ‘Walhalla’, 250.

¹⁸⁹ Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 158.

¹⁹⁰ Nerdinger, ‘Walhalla’, 251.

¹⁹¹ Traeger, *Der weg nach Walhalla*, 40.

¹⁹² Traeger, *Der weg nach Walhalla*, 39.

¹⁹³ Mignot, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, 18, 19.

¹⁹⁴ Nerdinger, ‘Walhalla’, 253.

bij zijn oorspronkelijke wens.¹⁹⁵ Na enige jaren oponthoud kreeg alsnog Klenze de opdracht. Hij moest dan wel afzien van zijn koepelontwerp. Klenze ontwierp tenslotte dan toch de gewenste *peripteros*. Hij voegde er een, majestueuze, getrapte onderbouw aan toe om het monumentale karakter van het gebouw te benadrukken en het toch te onderscheiden van de Griekse voorbeelden.¹⁹⁶ Ter verantwoording voor de absoluut neo-Griekse stijl van zijn uiteindelijke ontwerp kon hij in ieder geval nog terugvallen op zijn Kaukasustheorie met betrekking tot de gemeenschappelijke Indo-Germaanse wortels van Grieken en Germanen.¹⁹⁷

Klenze startte de bouw op 18 oktober 1830 – de datum van Napoleons nederlaag bij Leipzig in 1813 -, op 18 oktober 1842 werd het opgeleverd.¹⁹⁸ Meer dan welk gebouw is het Walhalla een symbool van Duits nationalisme. Een Duitser zou zich na een bezoek aan het Walhalla meer Duits voelen dan voorheen, schreef Klenze aan Cornelius.¹⁹⁹ Tegelijkertijd is het misschien wel het meest ‘Griekse’ gebouw op Duitse bodem. Een merkwaardige combinatie van Duitse trots, verpakt in *reinsten antiken Styl*.

Met de bouw van de Siegestor werd in 1843 door Gärtner aangevangen. Het moest een poort worden ter ere van de overwinningen van het Beierse leger aan het einde van de Ludwigstraße, naar model van de triomfboog van Constantijn te Rome. Wagner kreeg de opdracht voor de Quadriga, op het dak van de poort, en de overige plastieken, waaronder acht beelden van overwinningsgodinnen.

Siegestor

Het Propyläen betrof een poort waar in 1816 al plannen voor bestonden. Het oorspronkelijke ontwerp was nog gebaseerd op het origineel in Athene, het zou aanvankelijk een echte poortfunctie moeten krijgen. Op de plek waar het uiteindelijk terecht kwam, aan de Königsplatz waar zich ook de Glyptothek bevond, was deze functie ondertussen achterhaald. Hierdoor werd

¹⁹⁵ Middleton en Watkin verbinden in hun *Neoclassical and 19th Century Architecture* deze uitdrukkelijke wens van Ludwig aan de betekenis van het Parthenon voor de Griekse eenheid, als gevolg van de overwinning op de Perzen in 449 v. Chr.. Dit wordt echter in aanvullende literatuur nergens bevestigd.

¹⁹⁶ Nerdinger, ‘Walhalla’, 254.

¹⁹⁷ Traeger, *Der Weg nach Walhalla*, 70. Vgl. Buttlar, *Leo von Klenze*, 289.

¹⁹⁸ Traeger, *Der weg nach Walhalla*, 38-40.

¹⁹⁹ Watkin, Mellinghoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 160.

besloten het gebouw een strikt monumentale functie te verschaffen ter herinnering aan de Griekse bevrijdingsoorlog en de relatie van het huis Wittelsbach met Griekenland. Toen in 1846 uiteindelijk begonnen werd met de bouw, had Klenze de zijgebouwen geproportioneerd tot massieve torens in een schijnbaar Egyptische stijl. Klenze legde het ontwerp voor de torens toch uit als Grieks georiënteerd. De draagconstructie ging immers uit van een raamwerk van horizontale draagbalken waartussen het materiaal voor de muren werd gelamineerd.²⁰⁰ Een nogal technische uitleg. Het gaf de poort in ieder geval een robuust karakter dat de monumentale functie absoluut ondersteunde.

Voor Beierse helden moest een aparte eregalerij worden gebouwd, de Bayerische Ruhmeshalle. In 1833 schreef Ludwig wederom een wedstrijd uit, waar vier architecten (waaronder Klenze en Gärtner) op inschreven. Klenzes ontwerp, een u-vormige dorische zuilengang (*stoa*), werd uiteindelijk verkozen. Het gebouw doet denken aan het Pergamonaltaar uit 180 v.Chr., maar (en dat getuigt van Klenzes gevoel voor antieke Griekse bouwkunst), deze tempel was destijds nog niet ontdekt.²⁰¹ Voor het gebouw werd een achttien meter hoog beeld van de godin Bavaria geplaatst. De beeltenis van Bavaria kwam al eeuwen voor in Beieren, als beschermvrouwe van de landbouw. Door haar groots en nadrukkelijk in een stedelijke omgeving te plaatsen werd eens te meer de verheffing van Beieren tot een volwassen staat gesymboliseerd en tevens een brug geslagen tussen Klenzes neoclassicisme en Beierse middeleeuwse symboliek. Aan de voet van het standbeeld, op de Theresienwiese (een groot stadsplein) wordt sinds Ludwigs huwelijk, met Theresia Charlotte van Saksen Hildburghausen (1792-1854) in 1810, jaarlijks het traditionele Oktoberfest gevierd.²⁰²

Propyläen, München

Bayerische Ruhmeshalle, München

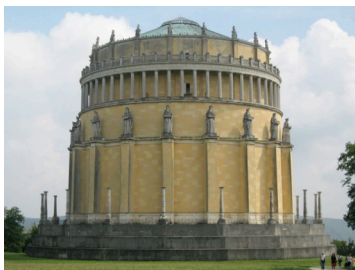
Voor de Befreiungshalle werd gekozen voor een koepelontwerp dat Gärtner had ingezonden voor de ontwerpwedstrijd van de Ruhmeshalle. Het was op zijn beurt weer geïnspireerd op het ontwerp van Klenze voor het Walhalla uit 1819. Op de Michelsberg te Kelheim, werd op 19

²⁰⁰ Buttlar, *Leo von Klenze*, 403.

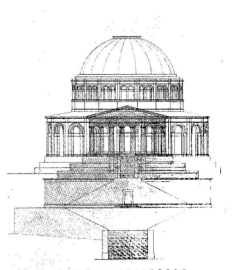
²⁰¹ Watkin, Mellinshoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 166.

²⁰² Buttlar, *Leo von Klenze*, 280-282.

oktober 1842 (een dag na de opening van het Walhalla) met de bouw begonnen. Gärtner stierf echter in 1847 (aan een beroerte, waarschijnlijk als gevolg van uitputting).²⁰³ waarna Klenze het werk overnam. Daarvoor eiste hij wel de *'allerrohsten und gemeinsten Formen'* van het gebouw naar zijn eigen inzichten aan te passen.²⁰⁴ Door een opdracht voor de te bouwen Nieuwe Hermitage in Sint Petersburg kon Klenze zich nu kennelijk meer vasthoudendheid permitteren wat betreft zijn eigen voorkeuren. Rondboogvensters en een omsluitende arcade verdwenen. Hierdoor ontstond een geheel cilindrisch, vensterloos gebouw.²⁰⁵ Achttien, (...)für ein *Triumphalmonument unentbehrliche Sculpture (...)*,²⁰⁶ werden aan de buitenkant, bovenop krachtig geprofileerde steunberen toegevoegd, alsof zij het monument moesten beschermen. Deze beelden stelden de achttien Duitse stammen voor. De koepel, die Klenze in Gärtners ontwerp buitenproportioneel vond, werd naar voorbeeld van het Pantheon in Rome afgevlakt.²⁰⁷ Een cirkel van 34 engelen – de Viktorien - in het interieur moest de aaneengesloten Duitse landen symboliseren. Kwetsbare engelen, beschermd door een robuust koepelontwerp. Klenzes wens dat het uitwendige van een gebouw verbonden moest zijn met de inhoud was dan toch nog, meer dan ooit tevoren, werkelijkheid geworden. Ludwig moest het gebouw grotendeels uit eigen middelen tot stand brengen, aangezien hij in 1848 afstand deed van de troon. Pas in 1863 was het gereed. De Befreiungshalle was het laatste, nog tijdens Klenzes leven gerealiseerde bouwproject.²⁰⁸

Befreiungshalle, Kelheim

Ontwerp Gärtner

Interieur, Viktorien-kring

²⁰³ Klaus Haller, 'Der andere Architekt: Friedrich von Gärtner', in: Wilhelm Liebhart (ed.), *König Ludwig I. von Bayern und seine Zeitgenossen* (Frankfurt am Main 2003) 197, 198.

²⁰⁴ Sonja Hildebrand, 'Werkverzeichnis', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864*, (München 2000) 474.

²⁰⁵ Watkin, Mellinshoff, *German Architecture and the classical Ideal*, 169.

²⁰⁶ Hildebrand, 'Werkverzeichnis', 474.

²⁰⁷ Hildebrand, 'Werkverzeichnis', 475.

²⁰⁸ Hildebrand, 'Werkverzeichnis', 478.

Uitwerking

Getal en volume

Het is niet geheel na te gaan of de bouwkundige productie van Friedrich Wilhelm en Ludwig elkaar getalsmatig en in volume veel ontlopen. Volgens Stüler zou in Pruisen onder Friedrich Wilhelm toch een aanzienlijke hoeveelheid kerken zijn gebouwd of verbouwd. Dit waren naar alle waarschijnlijkheid echter doorgaans maar kleine projecten waar de koning slechts op afstand bij betrokken was. Waar het om daadwerkelijke bemoeienis met het bouwproces ging, slaat de balans door naar Ludwig. Hier zijn verscheidene verklaringen voor aan te geven.

De periode waarin een vorst zonder al te veel weerstand zijn bouwkundige plannen kon uitvoeren was zijn ambtsperiode als koning. Ludwig regeerde langer (1825-1848), in een relatief rustige tijd, terwijl Friedrich Wilhelm reeds in zijn achtste regeringsjaar te maken kreeg met een revolutie. Onverstoorbaar doorgaan met bouwen zou geen goed signaal zijn.

Belangrijk ook is het gegeven dat hun beide voorgangers, Maximilian I Joseph en Friedrich Wilhelm III, afwijkende afspraken met hun respectievelijke volksvertegenwoordigingen hadden gemaakt omtrent de koninklijke financiële armsgang. De eerste had in ruil voor de constitutie een flinke dagelijkse toelage bedongen. Friedrich Wilhelm III had tijdens de hervormingsronde van Hardenberg, tegengesteld hieraan, in ruil voor het behoud van de koninklijke soevereiniteit de macht over de financiën overgedragen aan het parlement. De koning kon dus niet zomaar over grote sommen beschikken, maar moest zich hiervoor verantwoorden bij een volksvertegenwoordiging die niet altijd conform de wensen van de vorst besliste.²⁰⁹ Tevens kan worden gesteld dat Ludwig, ondanks de constitutionele staatsvorm van Beieren, een stevige greep hield op de magistratuur. Hij kon het zich lange tijd permitteren om als een absoluut vorst te regeren. Tegenwerking vanuit het stadsbestuur van München, zo bleek, werd eenvoudigweg niet geduld, het geld moest worden opgebracht. Bovendien was Ludwig een geoefend en meedogenloos financieel expert die tot strenge bezuinigingen in staat bleek.

Ten vierde kan als reden aangegeven worden dat het totaal van koninklijke domeinen in Pruisen al een behoorlijke omvang had bereikt, aangezien Pruisen als koninkrijk alweer ruim een eeuw bestond. Beieren was nog maar net in 1806 toegevoegd aan de Europese monarchieën en vooral de hoofdstad had nog zeker niet de allure die voor een koninklijke residentie als passend werd beschouwd.

De Beierse bouwijver kan ten slotte ook nog worden opgevat als een vorm van compensatie voor het gebrek aan werkelijke politieke invloed binnen de constellatie van Duitse staten. Waar

²⁰⁹ Clark, *Iron Kingdom*, 458.

het aan politieke slagkracht ontbrak, zou het dan in ieder geval aan schoonheid de andere staten moeten overtreffen. Dat Ludwig een aanzienlijk deel van zijn bouwkundige ambities heeft weten te realiseren zegt veel over zijn organisatietalent. Een talent dat zich vooral liet kenmerken door het schrander tegen elkaar uitspelen van elkaar beconcurrerende participanten. Zowel op het vlak van het politieke bestuur als bij de uitvoerende architecten van zijn bouwprojecten.

Bestemming

Belangrijker dan getal en omvang is wellicht het doel van de gebouwen. Ook hier is een verschil. Friedrich Wilhelm beperkte zich tot de bouw en restauratie van enkele private residenties (Charlottenhof, Klein Glienicke, Stolzenfelds e.a.), de restauratie van de Dom van Keulen en de bouw van een aantal kerken. Profane openbare gebouwen als universiteiten, bibliotheken of musea, zoals die bij Ludwig te vinden zijn, zijn spaarzaam. Ook hier geldt ten dele dat Beieren nog aan het begin stond van de nieuwe status als koninkrijk en dat het nog voor een groot deel verstoken was van dergelijke instituten (met uitzondering van de musea, daarmee had Ludwig immers in Duitsland een primeur). De inspanningen van Friedrich Wilhelm om de bouw van het Museuminsel te realiseren contrasteren echter toch wel sterk met de energieke bemoeienis van Ludwig met vergelijkbare gebouwen als de Glyptothek en de Pinakothek. Opvallender nog is het ontbreken van gebouwen met een monumentale bestemming.

Een accentverschil met betrekking tot de musea is dat naar mijn veronderstelling Ludwig vooral als een kunstliefhebber, verzamelaar en mecenas dient te worden beschouwd, terwijl Friedrich Wilhelm zichzelf vooral als scheppend kunstenaar zag. De musea die Ludwig in München liet bouwen waren bedoeld als tentoonstellingsruimte voor de particuliere verzameling van kunstvoorwerpen die Ludwig had opgebouwd. De gebouwen dienden een passende uitstraling te hebben, overeenkomstig met de waardigheid van zijn verzameling. Ludwig had intuïtief wel een bepaalde opvatting over de uitvoering van deze gebouwen, maar had zich nooit verdiept in het bouwkundig ambacht zelf. Het gegeven dat voor de ontwerpwedstrijd van de Glyptothek, de Pinakothek en het Walhalla een keur aan de beste Duitse architecten zich meldde, geeft bovendien aan dat Ludwig in de rianten positie verkeerde dat hij de bouwmeesters slechts tegen elkaar hoefde uit te spelen en vanaf zijn troon commentaar kon leveren op hun resultaten. Hoewel Klenze de favoriete architect van Ludwig was, bleek zelfs zijn positie niet geheel onaantastbaar. De tactiek van Ludwig werkte uitstekend, bouwmeesters werkten zich in het zweet om in de gunst van de koning te blijven, Gärtner werkte zich zelfs dood. De koning kon ondertussen zijn tijd en energie besteden aan een volgend project.

Friedrich Wilhelm beschikte niet over een dergelijke uitgebreide kunstverzameling. De collectie van het Neues Museum was geen koninklijk bezit, de vorst had er dan ook geen

speciale band mee. Mogelijk interesseerde hem de te realiseren museumgebouwen meer dan de collectie die er in zou moeten worden ondergebracht. De antieke wereld rond de Middellandse zee had ook zijn hart gestolen, maar hij interesseerde zich toch voornamelijk voor de daar aanwezige architectonische objecten, waar hij in Pruisen gepaste equivalenten van wilde realiseren. Veel tijd en energie werd daarom besteed aan een daadwerkelijke praktische samenwerking met zijn bouwmeesters. Friedrich Wilhelm zocht het bij de keuze van deze architecten vooral in de intieme sfeer rond de school van Schinkel en voelde kennelijk geen behoefte om een ‘openbare aanbesteding’ uit te vaardigen voor zijn bouwprojecten.

Friedrich Wilhelm spande zich als kroonprins na de oorlog met grote ijver in om een *Denkmal*, in gotische stijl, ter herinnering aan de Heilige Oorlog te realiseren, maar kwam daar later niet meer op terug. De herinnering aan de oorlog werd slechts in stand gehouden door het bescheiden monument van Schinkel op de Kreuzberg. Vanaf de jaren 1820 begon hij kennelijk in te zien dat gotiek historisch gezien niet veel te maken had met het protestantse Brandenburg. Hieruit is wellicht zijn afnemende belangstelling ervoor te verklaren. Maar ook in een andere bouwstijl heeft Friedrich Wilhelm een nieuw kerkgebouw, of een meer abstract gebouw, als nationaal of Pruisisch monument zelfs nooit meer in overweging genomen. Wat lag hier aan ten grondslag?

De bewegingsvrijheid van een dynastieke grootmacht in een oorlogsmoe Europa bleek beperkt. Binnen Pruisen bestond de vrees dat een nationaal monument radicale, antidynastieke nationalistische tendensen kon provoceren. Daarnaast zouden nationale monumenten of oorlogsmonumenten voor Pruisen binnen de Europese context een belemmering hebben betekend voor de diplomatieke betrekkingen, zowel op Duits als op Europees niveau. Een Walhalla op Pruisisch grondgebied zou aanstoot hebben gegeven aan de andere Duitse staten, inclusief Oostenrijk. Hiermee zou Pruisen zich immers naar voren hebben geschoven als leidende Duitse staat. Kleinere Duitse staten wensten deze rol van Pruisen niet. En als er al behoefte aan leiding was, waarom zou Oostenrijk dan niet net zo gemachtigd geweest zijn deze op te eisen? De Pruisische diplomatie had al moeite genoeg om de andere Duitse staten op een voorzichtige wijze van het belang van het *Zollverein* en een nationaal leger te overtuigen. Een nationaal monument op Pruisisch grondgebied zou de prominente rol al te zichtbaar ten toon hebben gesteld en zorgvuldig opgebouwde vertrouwensrelaties hebben verstoord. Bovendien worstelden ook de andere Duitse staten met het radicale nationalisme dat eventueel een bedreiging vormde voor het gezag van de vorsten. Het stimuleren van nationalistische sentimenten door een monarch van een Duitse grootmacht kon geïnterpreteerd worden als een formele erkenning van dit nationalisme.

Een Pruisisch initiatief naar model van de Befreiungshalle zou eveneens achterdocht bij de andere Duitse staten hebben gewekt. Bovendien zou Pruisen andere geallieerden - vooral Rusland - hiermee hebben geschoffeerd. Deze hadden immers een minstens zo groot, of nog veel groter aandeel in de overwinning. Ten opzichte van Frankrijk zou het voor lange tijd de betrekkingen verstoren. Hoe groot de weerzin ook mocht zijn, het was verstandiger om een aanstootgevende houding ten opzichte van het licht prikkelbare Frankrijk te vermijden. Zelfs de betrekkelijk veilige suggestie om de middeleeuwse Dom van Keulen als symbool van nationale eenheid te bestempelen, bleek een controversiële keuze die niet alleen Oostenrijk irriteerde, maar ook Frankrijk. Friedrich Wilhelm ging daarom dergelijke projecten uit diplomatieke overwegingen steeds meer uit de weg. Hij kon zich zelfs geen cultureel monument ter ere van Pruisen, vergelijkbaar met de Bayerische Ruhmeshalle, permitteren. Cultureel en historisch lag het nog maar net verworven Rijnland ver verwijderd van Brandenburg, om nog maar te zwijgen van Posen. Voorlopig bestond er daarom geen ratio voor een Pruisisch monument, het zou zelfs tot grotere verdeeldheid binnen het koninkrijk hebben kunnen leiden.

Politiek en geografisch bleek Beieren juist bij uitstek geschikt om het nationalisme te kunnen vertegenwoordigen en ook om dit via architectuur uit te dragen. Het land was te klein om als grootmacht te kunnen worden beschouwd, maar groot genoeg om een sleutelrol tussen de twee grote Duitse mogendheden te kunnen spelen. Zeker ook omdat het geografisch centraal tussen drie Europese mogendheden lag ingeklemd. Ludwig hield zowel Pruisen als Oostenrijk voldoende op afstand om als monarchie zelfstandig te kunnen functioneren en dichtbij genoeg om eventueel onder hun bescherming te kunnen vallen. Ludwig maakte van de geografische en politieke beperkingen van zijn land een deugd.

De nadruk lag bij Friedrich Wilhelms bouwkundige activiteiten daarom ook *noodzakelijkerwijs* bij de protestantse kerkbouw. Voor representatieve doeleinden was dit het minst controversiële doel. Byzantijns was als vorm daarbij niet alleen geschikt vanwege de vroegchristelijke associaties, maar tevens vanwege het onbekende, en daardoor neutrale karakter. Het pronkstuk van de Pruisische kerkarchitectuur zou ongetwijfeld de Berliner Dom moeten zijn geworden. Aangezien de koning in het grote en pluriforme rijk wellicht in beslag werd genomen door de verplichtingen die zijn positie met zich meebrachten, moesten er met betrekking tot de bouwactiviteiten prioriteiten worden gesteld. Een grootschalig project als de Berliner Dom werd daardoor voortdurend uitgesteld.

Veranderende omgangsvormen

De architecten waren doorgaans afkomstig van de hogere burgerij. De intensieve samenwerking van de beide vorsten met hun architecten getuigt van een tamelijk open en quasi-gelijkwaardige

relatie. Klenze schroomde niet om zo af en toe Ludwig tegen te spreken. De tuinarchitect Lenné werd door Friedrich Wilhelm - of in een enkel geval ook door zijn vrouw Elisabeth Ludovika van Beieren (1801-1873) - zelfs regelmatig voor een diner uitgenodigd op het kroonprinselijke slot Charlottenhof.²¹⁰ Zowel Ludwig als Friedrich Wilhelm leverden direct commentaar op de bouwactiviteiten, waarbij de tweede zelfs ontwerpschetsen van eigen hand indiende. Deze ontwikkeling had niet alleen plezierige kanten voor de bouwmeesters, vooral Klenze ervoer de bemoeienissen van Ludwig regelmatig als een last.

De openheid aan het Pruisische hof is wellicht voor een deel toe te schrijven aan de verlichte opvoeding die Friedrich Wilhelm in zijn jeugd genoot. Delbrück weerhield de jonge prins van officiële hofrecepties om hem een meer onbezorgde jeugd te laten beleven. Ingrijpender nog moet de noodzakelijke vlucht van de koninklijke familie naar het oosten van Pruisen zijn geweest. Door de ongetwijfeld geïmproviseerde lange tocht naar Koningsbergen (van half oktober tot 9 december 1806) werd hier en daar het protocol doorbroken. Weken lang was de familie gedwongen om de nacht door te brengen in herbergen, kazernes en schuren.²¹¹ Hierdoor konden mogelijk gemakkelijker contacten ontstaan met eenvoudige burgers en soldaten. Het waren soortgelijke ervaringen als die Ludwig en zijn familie beleefden tijdens hun gedwongen verhuizingen.

De Franse Revolutie zal bij de Europese vorstenhuizen de noodzaak hebben aangetoond dat de geluiden uit het publieke domein serieus dienden genomen te worden. Het is dan ook aannemelijk dat minder krampachtig werd vastgehouden aan de hofetiquette en dat een meer directe dialoog werd aangegaan met het publiek. Deze verlichte houding contrasteert nogal met de restauratieve beweging die zou uitgegaan zijn van beide vorsten. Friedrich Wilhelm verzette zich met hand en tand tegen een parlement met daadwerkelijke wetgevende macht, Ludwig gedroeg zich ondanks de constitutie als een absoluut vorst.

Deze tegenstrijdige ontwikkeling in de maatschappelijke verhoudingen tekent de specifieke culturele en politieke dynamiek in de eerste helft van de negentiende eeuw. Als reactie op de rationalistische, liberale geluiden uit de publieke ruimte neigden traditionalistische Duitse elementen – waar de monarchie er een van was – ogenschijnlijk naar herstel van de prerevolutionaire situatie. De context waarbinnen zij deze hersteloperatie wilden uitvoeren was echter dermate beïnvloed door bepaalde aspecten van een moderniserende beweging dat een volledige weg terug niet mogelijk bleek. De hervormingen in staatkundige, technische, juridische

²¹⁰ Michael Seiler, 'Friedrich Wilhelm IV. Und Lenné', in: Peter Krüger/Julius H. Schoeps (ed.), *Der verkannte Monarch, Friedrich Wilhelm IV. In seiner Zeit*, (Potsdam 1997) 236, 237.

²¹¹ Schönplüg, *Luise von Preussen*, 217-222. Vgl. Clark, *Iron Kingdom*, 312.

en militaire zin die door Stein, Hardenberg en Montgelas waren doorgevoerd, waren voor het overgrote deel afgekeken van de Fransen. Het waren tevens de juiste instrumenten gebleken om adequaat de herhaling van een Franse militaire invasie te voorkomen. Nationalistische en liberale tendensen van allerlei aard lieten ook de koningshuizen niet onberoerd. Het vormde enerzijds een bedreiging voor het monarchale gezag, terwijl het tevens een handvat kon zijn voor de vorst om het volk te mobiliseren.

Gevolg van dit alles was dat de vorsten zich een eclectische taal van moderne, maar ook naar de Klassieke Oudheid en de Middeleeuwen verwijzende symboliek eigen maakten om hun bedoelingen kenbaar te maken. Een eclecticisme dat weerspiegeld werd in hun architectonische representatie.

Architectonische representatie

Het streven naar *eine umfassende Landschaftsgestaltung* getuigt van een utopische ideologie waar Friedrich Wilhelm mee begiftigd was. Misschien werd de kiem voor deze ideologie al gelegd tijdens zijn vroegste jeugd. Op het eiland Pfaueninsel, in de rivier de Havel bij Potsdam, bracht de kroonprins wellicht de meest onbezorgde tijd van zijn leven door. De afmetingen van het eiland zijn voor een kind beperkt genoeg om te kunnen overzien en groot genoeg om zich niet te vervelen. De merkwaardige ruïneachtige belvédère van zijn grootvader en de ‘gotische’ melkveehouderij zullen de jonge prins alleszins tot de verbeelding hebben gesproken. Van een dergelijke idylle zou de vorst graag een uitvergroting tot stand hebben willen brengen in zijn latere koninkrijk. Een vroeg voorbeeld van deze wens betreft het romantische burchtplan voor de ridderorde Sankt Georgen im See. Dit mag psychologiserend klinken, maar de sfeer in Friedrich Wilhelms kindertekeningen vertoont een sterke verwantschap met de paradijselijke ontwerptekeningen voor Potsdam die Friedrich Wilhelm nog op vijfenveertigjarige leeftijd vervaardigde.

Opvoeding en vorming zullen ook hier van invloed zijn geweest, Friedrich Wilhelms belangstelling voor kunst en architectuur werd niet ontmoedigd. Persoonlijke aanleg speelde echter hoe dan ook een rol. Wilhelm scheelde slechts anderhalf jaar met de kroonprins en genoot min of meer dezelfde opvoeding. Toch is bij hem niets te merken van een bijzondere artistieke belangstelling, en evenmin van een utopische ideologie. Tijdens de bouwactiviteiten rond Potsdam in de jaren 1820 was Wilhelm opvallend afwezig.

Hoewel Friedrich Wilhelm wordt omschreven als een ongrijpbare persoonlijkheid, is hij vanuit zijn ideologische streven en artistieke voorkeur toch redelijk goed te verstaan. Onwillekeurig wordt het gezichtspunt van de onderzoeker dan gericht vanuit dat van de vorst zelf. De beste leidraad daarvoor zijn diens tekeningen. Deze zijn immers het uitgangspunt van waaruit hij zijn

koninkrijk vorm wilde geven. Wat daaruit naar voren komt is het verlangen naar een esthetisch-historisch geordend landschap: kastelen, stadsgezichten, tempels, kerken, ruïnes, boerderijen, elegant gesitueerd tussen beboste heuvels, rotsen en waterpartijen. De volwassen Friedrich Wilhelm beschouwde Pruisen niet als een historische eenheid. Hij was zich bewust van de Pruisische culturele lappendeken, maar streefde geenszins naar een op Franse leest geschoeide rationale gelijkschakeling. De orde wenste hij liever te bereiken vanuit de historisch gegroeide, organische eigenheid van de tot deelgebieden van Pruisen veroordeelde territoria.

Byzantijnse architectuur was, als verwijzend naar het zuivere christendom, een logische keuze voor de kerkarchitectuur van het kerngebied Brandenburg. Gotiek werd gezien als de bouwstijl van het Rijnland, het oergebied van de Duitse cultuur. Friedrich Wilhelm ondersteunde het financieel en op afstand. Profane bebouwing, zoals regeringsgebouwen, bibliotheken, universiteiten, theaters en musea zouden over een strenge klassieke behuizing moeten beschikken. Tenslotte waren de culturele verworvenheden die erin ondergebracht zouden moeten worden onderdeel van de beschaafde stedelijke cultuur, het Forum. Het zou de grootsheid van het koninkrijk moeten vertegenwoordigen. Friedrich Willem heeft daarvan bijna niets gerealiseerd, maar het huidige Museuminsel in Berlijn is uiteindelijk toch na zijn dood in grote lijnen geworden wat hij voor ogen had.²¹² Een romantische Renaissance-variant van dit classicisme werd geschikt bevonden voor private residenties als die van hemzelf en zijn broer Carl. Het mocht de beschaafde, maar speelse arcadische droom van de landheer verwerkelijken. Daar kon de Heer, omringd door familie en vrienden, in een tuinachtige omgeving tot zichzelf komen en nieuwe inspiratie opdoen. De barok en de rococo van zijn voorvaders uit de achttiende eeuw behielden hun plek. Sansoucci werd weliswaar uitgebreid, de originele bebouwing bleef daarbij onaangeroerd. Friedrich Wilhelms ‘Pruisische tuin’ zou op esthetische wijze een inclusiverende, eclectische eenheid van heden en verleden moeten zijn geworden waarbinnen iedere Pruis zijn natuurlijke plaats kon innemen.

Een tekening of schets is slechts een ontwerp, en een complexe staat als Pruisen met zijn pluriforme bevolking had tevens behoefte aan een kundig regisseur. De analogie koning/regisseur is in het geval van deze artistieke, romantische vorst zeker treffend. Gelijk aan de koning is de regisseur de onbetwiste soeverein. Het betreft een stilzwijgende afspraak, geen contract zoals een constitutie dat zou zijn. Op aanwijzingen van de regisseur vervult iedere acteur, danser en zanger naar aard en vermogen zijn of haar rol in ruimte (natuur en architectuur) en tijd (historie) tot een esthetische eenheid, een *Gesamtkunstwerk*. Het is niet voor niets dat in

²¹² Wilhelm I liet in 1886 als eerbetoon een ruitersstandbeeld van Friedrich Wilhelm plaatsen voor de ingang van de Nationalgalerie.

de overtreffende trap van het theater, de opera, deze term gangbaar is als koepelbegrip voor alle kunstzinnige disciplines die er in terug te vinden zijn. Binnen de gevoelige en tevens stramme kaders van de politieke werkelijkheid van de *Vormärz* bleek Pruisen moeizaam te regisseren. Voorzichtigheid en diplomatie waren geboden. In die gegeven omstandigheden was het welhaast onmogelijk om tot grootse prestaties te komen. Friedrich Wilhelm heeft zelfs geen kans gezien het decor waarin het Pruisische theater zou moeten plaatsvinden binnen de hem gegeven tijd weten te realiseren. Talloze schetsen van zijn projecten lagen in 1861 nog te wachten op hun realisatie.

Het gezichtspunt van Ludwig is minder eenvoudig te bepalen. Zijn politieke optreden en de stijlkeuzes voor de architectuur vertonen een grillig karakter. De gedachtegang van de Beierse vorst lijkt vooral te reconstrueren vanuit de perspectieven van zijn omgeving. Klenze en Gärtner haalden het uiterste uit zichzelf. Zij trachtten daarbij de bedoelingen van de koning te doorgronden en toch zoveel mogelijk van hun eigen inzichten in hun bouwprojecten te verwerken. De stijlvoorkeuren van Ludwig lijken ook minder ideologisch onderbouwd dan die van Friedrich Wilhelm. Hij leek vanuit zijn romantische inslag vooreerst spontaan gegrepen door de schoonheid en grootsheid van de originele voorbeelden die hij gedurende zijn Italiaanse reizen had aanschouwd, om vervolgens kopieën hiervan in München te realiseren.

Architectuur *im reinsten antiken Styl* zou dat moeten hebben betekend, verwijzend naar de edele heroïek van de oude Grieken, ter inspiratie van het Beierse volk en vergroting van haar aanzien ten opzichte van de buitenwereld. Ludwig volgde deze koers niet bepaald consequent. Vooral de invloed van de Nazareners lijkt haaks te staan op deze antieke voorkeur, en verwijst naar de Middeleeuwen. Vanuit zijn romantische vorm van Duits patriottisme gezien was het daarom toch een begrijpelijke stijlbreuk. De keuze voor de sobere rondbogenstijl van Gärtner krijgt geen nadere toelichting en lijkt hoofdzakelijk uit politieke en economische motieven te zijn geaccepteerd: Ludwig wenste een concurrent die tegenwicht kon bieden aan de dominante Klenze. De opdracht aan Ohlmüller voor een gotische kerk lijkt nog het meest op een experiment om ook de gotiek te verbinden met zijn koninkrijk. Dat hij nota bene Klenze het ontwerp ter beoordeling aanbod, heeft iets weg van Ludwigs vileine vorm van plagerij waar eerder Fischer al het slachtoffer van was.

Het gevolg was dat zijn bouwprojecten uiteindelijk toch tot een subtiel eclectisch neoclassicistisch-renaïssancistische eenheid formeerden. Een *Gesamtkunstwerk*, of *eine umfassende Landschaftsgestaltung* waar Friedrich Wilhelm naar streefde, had Ludwig uiteindelijk wel weten te realiseren, zonder het overigens als zodanig te betitelen. Anders dan Friedrich Wilhelm heeft Ludwig niet alleen losstaande bouwcomplexen gerealiseerd, maar

bouwkundig coherent geconstrueerde wijken aan München toegevoegd, compleet met kerken, monumentale poorten, paleizen, pleinen, musea, een bibliotheek en een universiteit. Klenze en Gärtner wisten door hun vakmanschap de koning in zijn grillige stijlkeuzes te disciplineren: het romantisch-katholieke element beperkte zich tot de muurschilderingen in het interieur van de bouwobjecten en maakte geen deel uit van de bouwkundige gestalte, gotische architectuur bleef binnen de stadsgrenzen van München achterwege.

Bewust of onbewust probeerde Ludwig het nog prille Beierse koninkrijk een legitieme plek in de geschiedenis te verschaffen. Daartoe diende de relatie van Beieren ten opzichte van deze geschiedenis te worden bepaald. Het betrof een historisme dat rustte op drie peilers: de Griekse Oudheid, het christendom en de historische verwantschap van Beieren met Duitsland. Een drieweegshistorisme dat naar één doel toewerkte: de totstandbrenging van een nieuw startpunt voor het Beierse koninkrijk. Kunst, en dus ook architectuur, was het aangewezen instrument om Beieren te verheffen. Dat deze kunst voor een groot deel geïmporteerd moest worden en de architectuur soms nadrukkelijk van originelere voorbeelden was geïmiteerd, vormde voor de vorst geen hindernis. Hij meende wellicht dat uit de versmelting van Griekse, christelijke, traditionalistische en nationalistische invloeden vanzelf een authentiek Beierse stijl zou ontstaan.

De architectuur die onder Ludwigs bewind werd gerealiseerd reflecteert zijn visie op de Beierse staat. De monarch als soeverein, die streefde naar een geprofileerde positionering van zijn koninkrijk in harmonie met de omgeving en de geschiedenis. Trots en vitaal (de Bayerische Ruhmeshalle), dienstbaar aan God (kerkpolitiek en romantisch-katholieke decoratie), in harmonie met haar verwanten (het Walhalla) en met haar vermeende verwanten (het Propyläen), in eenheid met deze verwanten strijdbaar ten opzichte van haar vijanden en trots op de gemeenschappelijke overwinningen (de Befreiungshalle). Bovenop deze monumentale en museale pracht en praal voorzag hij de hoofdstad met de Ludwigstraße van een voorname wijk met doelmatige gebouwen: de vorst in maatschappelijke verhouding tot de staat, het volk en de natie. Zijn zoektocht, en die van Klenze, naar de juiste vormgeving bleef zich tot het einde toe ontwikkelen. Toen Ludwig zijn status als soeverein vorst verloor, bleken de mogelijkheden tot een vruchtbaardere samenwerking met Klenze - getuige de Befreiungshalle - nog verder op te bloeien, en zich zelfs te verfijnen.

Traditie of vernieuwing?

Gezien de vasthoudendheid met betrekking tot zijn streven naar een organische, historisch gegroeide *altständische Gemeinschaft*, geleid door een door God gegeven monarch, kan Friedrich Wilhelm ogenschijnlijk als een restauratieve vorst worden beschouwd. Pruisen mocht een monarchie zijn met een christelijke traditie, maar was al voor de revolutie geen gemeenschap

van standen meer conform het ideaal dat Friedrich Wilhelm voor ogen had. Met name het verlichte absolutisme van Friedrich II had Pruisen geleid naar een meer centralistisch, bureaucratisch geleide staat. Er kon daarom geen sprake zijn van de restauratie van een Pruisische monarchie van voor de revolutie. De klassieke vormenwereld waar Friedrich Wilhelm zich van bediende, alsmede de publieke wijze van communicatie ten opzichte van zijn onderdanen – waar de gebruikte vormenwereld toe behoorde - kunnen ook onmogelijk als continuïteiten van welke Pruisische traditie dan ook worden beschouwd. Inhoud en vorm van het koninkrijk waar hij naar streefde was een reactie op de Verlichting. De gemeenschap van standen waar hij op wees, behoorde tot zijn specifieke romantisch-middeleeuwse herscheppingsideaal, waar de klassieke architectuur vorm aan zou moeten hebben gegeven.

Verlichte ideologen verbonden hun ideeën aan de klassieke erfenis, en daar viel ook de klassieke architectuur onder. Het meest nadrukkelijk had dit zich gemanifesteerd in het revolutionaire Frankrijk. Om hier een weerwoord op te kunnen geven was het zaak de klassieke erfenis in één lijn te plaatsen met het christendom en de monarchie. Niet de verlichte ratio, maar het christendom en de monarchie waren de legitieme erfgenamen van de Klassieke Oudheid. Deze had zich destijds immers ook tot het ware christendom, onder bescherming van een monarch, ontwikkeld. Neoclassicisme en neobyzantisme vertegenwoordigden dus - hoewel afgeleid van de Oudheid - iets nieuws. Het ging er om de door de verlichte rationalisten aangematigde geschiedenis te herinterpreteren ten gunste van de monarchie en deze te combineren met opnieuw te implementeren middeleeuwse, christelijke waarden. Verlichte liberalen hadden zich echter als een geduchte concurrent van de monarchie weten te manifesteren. Het was dus tevens zaak om de verdiensten van de monarchie te communiceren en nadrukkelijk in de openbaarheid te tonen.

Traditioneel bij Ludwig was vooral zijn katholieke geloof en adellijke afkomst. Zijn bewustzijn van een groter Duitsland had niet bestaan zonder de Verlichting en was een nieuw verschijnsel: een monarchale, romantische variant van het nationalisme. Traditioneel aan Beieren was een etnisch en godsdienstig (katholiek) betrekkelijk stabiele bevolking die er een pastorale, agrarische wijze van bestaan op nahield. Ludwig streefde er niet naar dit pastorale karakter te verstoren, maar wilde het bekronen met een voorname, moderne hoofdstad die zich in grootsheid en schoonheid kon meten met Rome, Wenen en Parijs. Het Duitse karakter van Beieren werd door monumenten en musea kracht bijgezet. Beieren kon nu met recht het meest Duitse land worden genoemd. *En passant* creëerde hij ook nog een Beierse traditie: het Oktoberfest. Een traditioneel oogstfeest, gevierd in een majestueuze stedelijke omgeving. De Bayerische

Ruhmeshalle met het standbeeld van Bavaria neemt in het decor van dit volksfeest altijd nog een prominente plaats in.

In het geval van Ludwig kan daarom niet gesproken van restaureren, ook niet van hervormen of herscheppen, maar van *scheppen*. Het scheppen van monumenten, musea, stadswijken, Beierse tradities, een in steen gehouwen Duits-nationalistisch ideaal en een Grieks-Beierse relatie. Dit laatste niet alleen door het bouwen van op de Griekse Oudheid gebaseerde architectuur, maar zelfs door het tot stand brengen van een nieuw Grieks koninkrijk. Een Grieks koninkrijk dat nota bene door Duitse architecten werd verrijkt met op de Griekse Oudheid gebaseerde architectuur. Dit scheppen had een romantische, heroïsche lading die evenwel op een robuuste, praktische manier tot stand kwam. Er kan gesproken worden van een herinterpretatie van de geschiedenis waarmee Ludwig naar eigen inzichten een nieuw Ludoviaans Beieren trachtte te creëren.

Conclusie

Friedrich Wilhelm IV en Ludwig I zochten een nieuwe koers voor hun koninkrijk in een postrevolutionair Duitsland. De coördinaten hiervoor vonden zij in de oorsprong van de Europese beschaving: het christendom en de Klassieke Oudheid. Hier vonden zij herbevestiging voor de legitimiteit van hun rol: de vorst als aardse intermediair tussen God en volk. Een boodschap die in het postrevolutionaire Duitsland niet meer als vanzelfsprekend werd aangenomen, maar in de publieke ruimte diende te worden gecommuniceerd. Architectuur was een concreet en bestendig instrument om de vorsten te kunnen ondersteunen bij de historische plaatsbepaling van hun monarchie. Beide vorsten onderkenden hier een belang in en voelden zich tevens aangetrokken tot de bouwkunst.

Friedrich Wilhelm was goed in staat om zijn architectuurpolitiek ook theoretisch een plaats te kunnen verschaffen binnen zijn ideologie van een naar de Middeleeuwen verwijzende *altständische Gemeinschaft*, harmonisch gesitueerd in *eine umfassende Landschaftsgestaltung*. Niet hervormen, maar het herscheppen van een patriarchaal koningschap, gebaseerd op christelijke waarden was daarbij het doel. Een volledige restauratie naar het absolutisme was geen mogelijkheid meer, en was ook niet wat de Pruisische koning wenste. Het betrof hier een organische inbedding van de monarch in de Pruisische natie, de vorst als beschermheer van volk en vaderland. Daarbinnen was geen plaats voor een constitutie. Deze beschouwde hij slechts als een rationeel document zonder historische waarde die de natuurlijke orde zou verstoren. De natuurlijke orde van de inclusiverende, historisch gegroeide eclectische tuin, waar ieder zijn plaats kende, deze begreep en accepteerde. Tot een eenheid gesmeed door het christendom en de monarchie, esthetisch gesymboliseerd in de architectuur.

De praktijk bleek weerbarstig, het overgrote deel van Friedrich Wilhelms plannen bleef steken in de ontwerpfase. Tijd, geld en politieke wil bij zijn opposanten ontbraken om 's konings romantische droom te verwezenlijken. Complexe binnen- en buitenlandse gevoeligheden dwongen de koning bovendien voorzichtig met zijn positie om te gaan. Dit hield tevens in dat er voorlopig voorzichtig gebouwd moest worden. Van een Pruisen als *eine umfassende Landschaftsgestaltung* kwam het niet, zelfs niet in Potsdam. Liberale krachten uit de publieke ruimte eisten hun plek op, de monarchie kwam onder druk te staan. Vanaf 1848 was het voor het Pruisische koningshuis wederom zaak te overleven.

Wat Friedrich Wilhelm in bouwkundige zin voor ogen had, realiseerde Ludwig. Over een overkoepelende ideologie liet hij zich niet uit, Ludwig werkte van project naar project zolang de

mogelijkheden dat toelieten. Die mogelijkheden konden voor een betrekkelijk kleine staat als Beieren van het ene op het andere moment volledig veranderen. Ludwig mocht een romantische vorst zijn, hij was vooral ook een doortastende pragmaticus die wist wat nodig was voor een succesvol bouwprogramma: geld, regie, wilskracht en talent. Over de eerste drie kon hij zelf beschikken, wat het laatste betreft leerde hij al doende zijn beperkingen kennen, die konden worden gecompenseerd door het talent van kundige bouwmeesters. Zijn ambities dienden niet alleen ter verheffing van de monarchie, Beieren of Duitsland, maar waren tevens persoonlijk gemotiveerd: ook na zijn aftreden bouwde Ludwig voort.

Ludwigs bouwkundige nalatenschap reflecteert in getal, omvang, aard en vormgeving paradoxaal genoeg juist wel een praktisch volledige restauratie van het absolutisme. Paradoxaal, aangezien juist Beieren in naam een constitutionele monarchie was. Paradoxaal ook, omdat Beieren zich niet eens kon beroepen op een prerevolutionair koningschap. Ook hier blijkt Ludwigs pragmatische wijze van handelen. Als geen andere Duitse vorst wist hij zowel het zelfbewustzijn van de Beierse natie als het Duitse nationalisme in relatie te brengen met de monarchie. Zelfs op zodanige wijze dat dit acceptabel was voor de Duitse grootmachten. Het werden daardoor instrumenten die zijn koninklijke prestige vergrootten en de identiteit van Beieren als Duitse staat krachtig profileerden. Het parlement bleek over weinig effectief instrumentarium te beschikken om de macht van de koning te beteugelen. Ludwig werd daardoor in staat gesteld om zijn eigen koninkrijk te scheppen. Hij schiep zelfs een negentiende-eeuwse vorm van absolutisme - verborgen achter een constitutie - en verbond daaraan een eigentijds, prestigieus bouwprogramma dat de grandeur van Parijs, Wenen en Rome naar de kroon stak.

Een vorst van een groot, pluriform land met een rijke expansiegeschiedenis leek juist hierdoor in zijn herscheppende ambities te worden beperkt. Conservatieve, nationalistische en liberale politieke krachten, alsmede de last van internationale verantwoordelijkheid lieten geen ruimte voor Friedrich Wilhelms utopische *Gemeinschafts*-ideologie. Dit eindigde tenslotte voor wat betreft de regeringstijd van Friedrich Wilhelm in een defensieve, naar binnen gerichte monarchie. De koning van een kleine staat bleek energiek en vindingrijk genoeg om de geschiedenis nadrukkelijk in dienst te stellen van de representatie van zijn koningschap en het koninkrijk Beieren, in harmonie met een groter Duitsland. Niet in de laatste plaats wordt dit verschil weerspiegeld in de omvang, de aard en de esthetiek van hun architectonische erfenis.

Literatuurlijst

Bronnen

Delbrück, Friedrich, *Die Jugend Friedrich Wilhelm IV. von Preussen und des Kaisers und Königs Wilhelm I, Tagebuchblätter ihres Erziehers Friedrich Delbrück, 1800-1809* (Berlijn 1907).

Klenze, Leo von, *Anweisung zur Architectur des Christlichen Cultus, Faksimile-Neudruck der Ausgabe München 1822-1824, mit einer Einführung von Adrian von Buttlar* (Nördlingen 1990).

Stillfried, Rudolf, *Geschichtliche Nachrichten von Geschlechte Stillfried von Rattonitz* (Berlijn 1870).

Literatuur

Barclay, David E., 'König, Königtum, Hof und Preussische Gesellschaft in der Zeit Friedrich Wilhelms IV. (1840-1861)', in: Otto Büsch (ed.), *Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit, Beiträge eines Colloquiums, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin* 62 (Berlijn 1987).

Barclay, David E., *Frederick-William IV and the Prussian Monarchy, 1840-1861* (Oxford 1995).

Börsch-Supan, Eva, Müller-Stüler, Dietrich, *Friedrich August Stüler 1800-1865, herausgegeben vom Landesdenkmalamt Berlin* (München/Berlijn 1997).

Bussmann, Walter 'Probleme einer Biographie Friedrich Wilhelms IV.', in: Otto Büsch (ed.), *Friedrich Wilhelm IV. In seiner Zeit, Beiträge eines Colloquiums, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin* 62 (Berlijn 1987).

- Buttlar, Adrian von, 'Es gibt nur eine Baukunst? Leo von Klenze zwischen Widerstand und Anpassung', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Romantik und Restauration, Architektur in Bayern zur Zeit Ludwigs I, 1825-1848, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987* (München 1987).
- Buttlar, Adrian von, *Leo von Klenze, Leben, Werk, Vision* (München 1999).
- Büttner, Frank, 'Gärtner und die Nazarener', in: Winfried Nerdinger (ed.) *Friedrich von Gärtner, eine Architektenleben 1791-1847, mit den Briefen an Johann Martin von Wagner* (München 1992).
- Clark, Christopher, *Iron Kingdom, The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Cambridge MA 2006).
- Dehio, Ludwig, *Friedrich Wilhelm IV. von Preussen, ein Baukünstler der Romantik* (München/Berlin 1961).
- Döhmer, Klaus, *In welchem Style sollen wir bauen?, Architekturtheorie zwischen Klassizismus und Jugendstil* (München 1976).
- Gollwitzer, Heinz, *Ludwig I. von Bayern, eine Politische Biographie* (München 1987).
- Gunn, Simon, *History and Cultural Theory* (Harlow 2006).
- Haller, Klaus, 'Der Architekt: Leo von Klenze', in: Wilhelm Liebhart (ed.), *König Ludwig I. von Bayern und seine Zeitgenossen* (Frankfurt am Main 2003).
- Haller, Klaus, 'Der andere Architekt: Friedrich von Gärtner', in: Wilhelm Liebhart (ed.), *König Ludwig I. von Bayern und seine Zeitgenossen* (Frankfurt am Main 2003).
- Hildebrand, Sonja, 'Werkverzeichnis', in: Winfried Nerdinger (ed.) *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864*, (München 2000).

Janson, H.W., *Wereldgeschiedenis van de kunst, van de dageraad der mensheid tot heden* (Den Haag 1980).

Klose, Dirk, *Klassizismus als idealistische Weltanschauung, Leo von Klenze als Kunstphilosoof* (München 1999).

Klose, Dirk, 'Theorie als Apologie und Ideologie, Leo von Klenze als Kunstphilosoph und Theoretiker', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864* (München 2000).

Klingenburg, Karl-Heinz 'Der König als Architekt', in: Peter Krüger/Julius H. Schoeps (ed.), *Der verkannte Monarch, Friedrich Wilhelm IV. In seiner Zeit* (Potsdam 1997).

Koselleck, Reinhart, 'Einleitung', in: Reinhart Koselleck e.a. (ed.), *Historische Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart 1972), deel 1, XIII-XIX.

Krautheimer, Richard, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth 1975).

Kroll, Frank-Lothar, *Das geistige Preussen, zur Ideengeschichte eines Staates* (Paderborn 2001).

Kroll, Frank-Lothar, *Friedrich Wilhelm IV. und das Staatsdenken der deutschen Romantik* (Berlijn 1990).

Lehmbruch, Hans, 'Gärtner, liebster bester Gärtner, eine Karriere im dienst des Königs', in: Winfried Nerdinger (ed.) *Friedrich von Gärtner, ein Architektenleben 1791-1847, mit den Briefen an Johann Martin von Wagner* (München 1992)

Middleton, Robin, and Watkin, David, *Neoclassical and 19th Century Architecture* (New York 1977).

Mignot, Claude, *Architektur des 19. Jahrhunderts*, vert. Jürgen Klein (Freiburg 1983).

Millon, Henry A., *Baroque & Rococo Architecture* (Londen/New York 1961).

- Nerdinger, Winfried, 'Friedrich von Gärtner – ansichten eine Architektenlebens', in: Winfried Nerdinger (ed.) *Friedrich von Gärtner, eine Architektenleben 1791-1847, mit den Briefen an Johann Martin von Wagner* (München 1992).
- Nerdinger, Winfried, 'Das Hellenische mit den Neuen verknüpft. Der Architekt Leo von Klenze als neuer Palladio', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864* (München 2000).
- Nerdinger, Wilfred, 'Sakralbau und Kirchenpolitik', in: *Romantik und Restauration, Architectur* in: Winfried Nerdinger (ed.) *Bayern zur Zeit Ludwigs I, 1825-1848, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987* (München 1987).
- Nerdinger, Winfried, 'Walhalla', in: Winfried Nerdinger (ed.), *Leo von Klenze, Architekt zwischen Kunst und Hof 1784-1864*, (München 2000).
- Nerdinger, Winfried, 'Weder Hadrian noch Augustus – Zur Kunstpolitik Ludwigs I', in: Winfried Nerdinger (ed.) *Romantik und Restauration, Architectur in Bayern zur Zeit Ludwigs I., 1825-1848, Ausstellung im Münchner Stadtmuseum 27.2-24.5 1987* (München 1987).
- Nipperdey, Thomas, *Germany from Napoleon to Bismarck 1800-1866*, vertaling Daniel Nolan (Dublin 1996).
- Osta, Jaap van, *De Europese monarchie in de negentiende eeuw, het Britse en Duitse model* (Alphen aan de Rijn 1982).
- Patterson Cubberley, Ellwood, *The History of Education, educational practice and progress considered as a phase of the development and spread of western civilisation*, volume 2 (Boston 1920).
- Schöpflug, Daniel, *Luise von Preussen, Königin der Herzen, eine Biographie* (München 2010).
- Seiler, Michael, 'Friedrich Wilhelm IV. Und Lenné', in: Julius H. Schoeps (ed.) *Der verkannte*

- Monarch, Friedrich Wilhelm IV. In seiner Zeit*, Peter Krüger, (Potsdam 1997).
- Seiler, Michael, *Pfaueninsel Berlin* (Berlijn 1993).
- Stamm-Kuhlmann, Thomas, 'Restoration Prussia, 1786-1848', in: Philip G. Dwyer (ed.), *Modern Prussian History 1830-1947*, (Harlow 2001).
- Traeger, Jörg, *Der Weg nach Walhalla, Denkmallandschaft und Bildungsreise im 19. Jahrhundert* (Regensburg 1987).
- Watkin, David, Mellinghoff, Tilman, *German Architecture and the classical Ideal 1740-1840* (Londen 1987).
- Wehler, Hans-Ulrich, 'Der Aufstieg des deutschen Nationalismus 1815-1890', in: Wehler, Hans-Ulrich, *Land ohne Unterschichten? Neue Essays zur deutschen Geschichte* (München 2010).
- Wientfort, Monika, *Monarchie in der bürgerlichen Gesellschaft, Deutschland und England von 1640 bis 1848, Bürgertum, Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte 4* (Göttingen 1993).
- Zuchold, Gerd-H., 'Friedrich Wilhelm IV. und die Byzanzreception in der Preussischen Baukunst', in: Otto Büsch (ed.), *Friedrich Wilhelm IV. in seiner Zeit, Beiträge eines Colloquiums, Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 62* (Berlijn 1987).